

İBÂDİLİK ARAŞTIRMALARINDA ÖNEMLİ BİR İSİM: TADEUSZ LEWICKI

Harun YILDIZ*

ÖZ

Ortadoğu coğrafyasında yaşayan dinî grup ve mezhepler arasında, özellikle tarihsel anlamda Hâriciliğin günümüzde yaşayan en önemli kolu olması nedeniyle İbâdilik, önemli bir yere sahiptir. Esasen, kendilerini Hâricî bir fırka olarak kabul etmeyip, bu tanımlamayı açık bir şekilde reddeden İbâdiliğin ortaya çıkışında, hicrî ilk yüzyılda yaşayan Abdullah b. İbâd ile fırkanın görüşlerini asıl sistematize eden kişi olduğu anlaşılan Câbir b. Zeyd'in ciddi bir rolü vardır. İslam tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkan İbâdilik, diğer Hâricî gruplara göre daha mutedil bir bakış açısı ile tavra sahiptir. Ayrıca, diğer dinî gruplarla uzlaşmaya, fikir alışverişine ve hoşgörüyü daha açıktır. Özellikle Basra kenti başta olmak üzere Irak coğrafyasında ortaya çıkan İbâdilik, süreç içerisinde İslam dünyasının diğer bölgelerine yayılmıştır. İbâdiliğin yayıldığı yerler arasında Libya, Tunus, Fas ve Cezayir'in merkezden uzak bazı yerleşim birimleri başta olmak üzere Sudan, Mali, Madagaskar, Tanzanya ve Zengibâr gibi Afrika'nın bazı bölgeleri ile Arap yarımadasının güneyinde bulunan Umân coğrafyası oldukça önemlidir.

Tadeusz Lewicki, batı dünyasında yetişen ve daha çok İbâdilerin tarihsel gelişimi ile inanç ve öğretileri, kültür ve edebiyatları gibi konularda çalışan önemli araştırmacılardan biridir. Bu makalede biz, İbâdilik araştırmalarının gelmiş olduğu süreçte, önemli çalışmalara imza atan ve aynı zamanda çok yönlü bir araştırmacı olduğu anlaşılan Tadeusz Lewicki'nin İbâdilik araştırmalarındaki yeri ve katkılarını ortaya koymaya çalışacağız. Bu çerçevede öncelikle, konunun daha iyi anlaşılması amacıyla bize konu ile ilgili kültürel bir altyapı kazandırması için İbâdilik ile ilgili yapılan araştırmaların genel bir değerlendirmesi yapılacak, daha sonra Tadeusz Lewicki'nin hayatı ve yetişme tarzı ile onun İbâdilik sahasında vermiş olduğu önemli eserler üzerinde durulacaktır. Ardından, Lewicki'nin bu alanda yapmış olduğu çalışmalar ve İbâdilik ile ilgili görüşleri üzerinde bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbâdilik, Hâricilik, Tadeusz Lewicki, Tarihsel Gelişim, İnanç Esasları.

TADEUSZ LEWICKI: AN IMPORTANT NAME IN THE STUDIES RELATED TO IBÂDISM

ABSTRACT

İbâdism has an important place due to the fact that the important branch of Khâridjite especially in the historical sence, among the religious groups and sects that lived in the geography of the Middle East. Abdullah ibn İbâd that lived in the first century Hijra and Jabir ibn Zayd that systematized the views of sect has a serious role in the emergence of İbâdism. İbâdism that arose in the early stages of the Islamic History has more moderate viewpoint and manner according to other groups of Khâridjites. İbâdism

* Doç. Dr., OMÜ. İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı (hyildiz@omu.edu.tr).

is also more open compromise, exchange ideas and tolerance for other religious groups. Ibādism that has emerged in the geography of Iraq had spread to other parts of the Islamic World in the process. Among the places where Ibādism spread, some residential units away from Headquarters of Libya, Tunisia, Morocco and Algeria, some parts of Africa such as Sudan, Mali, Madagascar, Tanzania and Zengibâr, the geography of Umân that located to the South of the Arabian Peninsula are very important.

Tadeusz Lewicki is one of the important researchers that grown in the Western world and worked on issues such as historical development of Ibādites and their faith and teachings, culture and literatures. In this article we will try to put forward the location of Lewicki who studied important researches and apparently is a versatile researcher at the same time and his contributions towards the studies of Ibādism. In this context, first of all, a general assessment of the studies related to Ibādism will be made for us to give a cultural infrastructure with the aim to better understand of subject, then Tadeusz Lewicki's life and upbringing and important works on Ibādism will focus. Than again, the studies whose Lewicki has made in this field will focus and some assessments about his opinions on Ibādism with in this framework will be made.

Key Words: İbādism, Khâridjite, Tadeusz Lewicki, Historical Development, Beliefs.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 12.08.2014; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 24.12.2014

Giriş

Ortadoğu coğrafyasında yaşayan dinî grup ve mezhepler arasında, özellikle tarihsel anlamda Hâriciliğin günümüzde yaşayan en önemli kolu olması nedeniyle İbâdilik, önemli bir yere sahiptir. Esasen, kendilerini Hâricî bir fırka olarak kabul etmeyip, bu tanımlamayı açık bir şekilde reddeden İbâdiliğin ortaya çıkışında, hicrî ilk yüzyılda yaşayan Abdullah b. İbâd ile fırkanın görüşlerini asıl sistematize eden kişi olduğu anlaşılan Câbir b. Zeyd (93/712)'in ciddi bir rolü vardır. İslam tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkan İbâdilik, diğer Hâricî gruplara göre daha mutedil bir bakış açısı ile tavra sahiptir. Ayrıca, diğer dinî gruplarla uzlaşmaya, fikir alışverişine ve hoşgörüyeye daha açıktır. Özellikle Basra kenti başta olmak üzere Irak coğrafyasında ortaya çıkan İbâdilik, süreç içerisinde İslam dünyasının diğer bölgelerine yayılmıştır. İbâdiliğin yayıldığı yerler arasında Libya, Tunus, Fas ve Cezayir'in merkezden uzak bazı yerleşim birimleri başta olmak üzere Sudan, Mali, Madagaskar, Tanzanya ve Zengibâr gibi Afrika'nın bazı bölgeleri ile Arap yarımadasının güneyinde bulunan Umân coğrafyası oldukça önemlidir.

İbâdilik ve değişik yönleriyle İbâdî gruplar, hem İslam dünyasında hem de batıda bazı araştırmacıların dikkat ve ilgisini çeken önemli bir konu olmuştur. Müslüman bazı araştırmacıların ilgisini çekmiştir; zira İslam dünyasında Sünnilik ve Şîilik gibi İbâdilik dışındaki diğer mezheplerin mensupları tarafından aşırı bir mezhep olan Hâriciliğin günümüze gelebilen tek kolu

olarak görülmüştür. Bu çerçevede “aşırı bir mezhep olan Hâriciliğin bir kolu, günümüze nasıl gelebilmiştir?” sorusu, önemli ve önemli olduğu kadar bu çalışmaları motive eden bir sorudur. Öte yandan İbâdî gruplar, batılı bazı araştırmacıların ilgisini çekmiştir; bu durum, daha çok Fransa başta olmak üzere batı dünyasının emperyal amaçlarla İbâdîlerin yaşadığı bölgelere yönelmiş olmasından kaynaklanmıştır. Bu yüzden olsa gerek, İbâdilik üzerine batıda yapılan ilk çalışmalar, önemli ölçüde Fransızca’dır.

İslam dünyasında daha çok Umân çevresinde yaşayan İbâdîler ile Kuzey Afrika coğrafyasında yaşayan İbâdî gruplar içerisinde yetişen bazı araştırmacıların yakın zamanlara kadar İbâdilik ile ilgili araştırmalara eğildikleri görülürken, artık günümüzde, ülkemiz de dahil olmak üzere, İslam dünyasının değişik bölgelerinde konu ile ilgilenen araştırmacılara rastlanılmaktadır. Batıda ise, yukarıda ifade ettiğimiz dürtünün yanı sıra, daha çok Müslüman dünyadaki hakim grup olan Sünnilik dışında farklı bir çizgi izlediğinden olsa gerek, XIX. yüzyılın son çeyreğinden bu yana batılı araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu alanda kayda değer çalışmalar yapılmıştır. İşte, batı dünyasında İbâdilik ile ilgilenen araştırmacılardan biri de, Polonyalı şarkiyatçı Tadeusz Lewicki’dir. Tadeusz Lewicki, batı dünyasında yetişen ve daha çok İbâdîlerin tarihsel gelişimi ile inanç ve öğretileri, kültür ve edebiyatları gibi konularda çalışan önemli araştırmacılardan biridir.

İbâdilik ile ilgili erken dönemden itibaren yazılan eserlerin yanında sonraki dönemlerde de önemli çalışmaların yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu itibarla özellikle son yüzyılda yapılan çalışmalarla ilgili bilgi verilip bunların üzerine değerlendirme yapılırken, konunun en önemli uzmanlarından biri olan Libyalı İbâdî araştırmacı Amr Halife ‘en-Nâmî ile İvaz Muhammed Halîfat’ın vermiş olduğu bilgiler de göz önünde bulundurulmuştur.

Bu makalede biz, İbâdilik araştırmalarının gelmiş olduğu süreçte, önemli çalışmalara imza atan ve aynı zamanda çok yönlü bir araştırmacı olduğu anlaşılan Tadeusz Lewicki’nin İbâdilik araştırmalarındaki yeri ve katkılarını ortaya koymaya çalışacağız. Bu çerçevede öncelikle, konunun daha iyi anlaşılması amacıyla bize konu ile ilgili kültürel bir altyapı ve donanım kazandırması için İbâdilik ile ilgili yapılan araştırmaların genel bir değerlendirmesi yapılacak; daha sonra bu bağlamda, Tadeusz Lewicki’nin hayatı ve yetişme tarzı ile onun İbâdilik sahasında vermiş olduğu önemli eserler üzerinde durulacaktır. Ardından, Lewicki’nin bu alanda yapmış olduğu çalışmalar ve İbâdilik ile ilgili görüşleri üzerinde bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Bu çerçevede Lewicki’nin İbâdilik ile ilgili görüşleri ele alınırken, konumuzun sınırlarını fazlasıyla aşacağı göz önünde bulundurularak, onun yapmış olduğu tüm çalışmalar mercek altına alınmayacaktır. Zira böyle bir araştırma, müstakil bir çalışmanın ürünü olabilir. Bu yüzden konu, İbâdiliğin doğuşu ve tarihsel gelişimi, İbâdîlerin alt grupları, Kuzey Afrika’da yaşayan İbâdî toplulukları ve Arap yarımadasının güneyinde yaşayan İbâdîler olmak üzere, belli bir çerçeve içerisinde ele alınacaktır.

A) İbâdîlik ile ilgili Araştırmalar

İbâdîlik ile ilgili ilk çalışmaların, İslam'ın erken dönemlerinden itibaren yapıldığı görülmektedir. Ne var ki, İbn Nedîm (385/995)'in işaret ettiği gibi, bu çalışmaların çoğu, bize ulaşmamıştır. İbn Nedîm, bu noktada bize örnek olarak Yemân b. Rabâb (165-176/781-792)'in ismini vermektedir ki, Yemân'ın eserleri günümüze ulaşmamıştır.¹ İşte, bu noktada *Sâlim b. Zekvân* (I/VII. yüzyıl)'ın *es-Sîre* adlı eseri, elimize ulaşan ilk ve en önemli kaynak olarak dikkat çeker. İbâdîliğin önemli isimlerinden biri olan Câbir b. Zeyd (93/712) ile hemen hemen aynı dönemlerde yaşayan Sâlim b. Zekvân'ın bu eseri, hicrî ilk yüzyılda, özellikle 70/689'lu yılların başlarında yazmış olduğu anlaşılmaktadır. Erken dönem İslam ve Mezhepler Tarihi ile ilgili önemli bir kaynak olan Sâlim b. Zekvân'ın eserinin akademik çevrelerde ortaya çıkışı, daha yeni sayılabilecek bir döneme denk düşmektedir. Eseri ilk ortaya çıkarıp bilim dünyasına kazandıran kişi, Libyalı İbâdî araştırmacı Amr Halife en-Nâmî'dir. Hâricîler'le ilgili bilgi veren erken döneme ait ilk kaynaklardan olan eserin kaleme alınış gayesinin, Mürchie'nin fikirlerinin yanlış olduğunun gösterilerek bunların çürütülmesi olduğu anlaşılmaktadır. Eser, içerik olarak Hz. Peygamber dönemiyle birlikte vefatının ardından sırasıyla dört halifeye değinerek bu süreçte ortaya çıkan hadiseleri ele alır, bu arada Ezârika ve Necedât gibi Hâricî fırkalarına değinilerek eserin sonlarında İbâdîlerin görüşleri delilleri ile birlikte verilir. Ayrıca eser, erken dönem İslam Tarihi'nde ortaya çıkan olay ve gelişmeleri farklı bir bakış açısı ile ele alıp ortaya koymaktadır.²

İbâdîliğin asıl fikir babası olarak görülen *Câbir b. Zeyd* (93/712) ile Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762-63)'ye ait olan eserler de İbâdîliği tanımak açısından önemlidir. Libyalı İbâdî araştırmacı Amr Halife en-Nâmî, Câbir b. Zeyd'in *Kitâbu'n-Nikâh* ve *Kitâbu's-Salât* isimli iki eserinin yanında bazı risalelerinin de bulunduğunu bize bildirmektedir. Bu çerçevede *Kitâbu'n-Nikâh*, önemli bir kaynak olup evlilik ile ilgili çeşitli bilgiler vererek İbâdîlerin konuya yönelik bakışını ortaya koymaktadır. *Kitâbu's-Salât* ise, Câbir b. Zeyd'in namazla ilgili yazmış olduğu önemli bir eser olup namazın dışında oruç gibi diğer ibadetleri de içerir. Câbir b. Zeyd'in risaleleri, yaşadığı dönemin önde gelen bazı kişilerine yönelik yazmış olduğu metinlerdir. Bunlardan biri, yukarıda ifade ettiğimiz, yaşadığı dönemin önde gelen alimlerinden biri olan Sâlim b. Zekvân'a yazdığı risaledir. Ayrıca Câbir'in Nu'man b. Seleme ile Abdülmelik b. el-Mühelleb isimli şahıslara da risaleler yazdığı anlaşılmakta olup Câbir'in elimizde toplam, on sekiz risalesi bulunmaktadır. Bu risaleler, Câbir b. Zeyd'in yaşadığı dönemin siyasal ve sosyo-kültürel durumu ile bizzat kendi faaliyetleri hakkında bize değerli

1 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, Trz., s. 258.

2 Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, (Thk. ve İngilizce'ye çev. Patricia Crone-Fritz Zimmermann), Oxford University Press, New York, 2001; ayrıca bkz., Harun Yıldız, "Hâricîler'in Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, II/2, (Güz 2009), s. 7-40.

bilgiler vermekte olup onun yaşamı ile ilgili bazı önemli noktaları aydınlatmaktadır.³ Bu eserlerin dışında Umânlı Dr. Zâhir el-Hicrî, Câbir b. Zeyd'in geniş bir *Dîvân* yazmış olduğunu, burada onun sahabe ile tâbiîn'den rivayet ettiği hadislerle birlikte kendi görüşlerini de yazdığını, sonra eserin öğrencisi olan Ebû Ubeyde'ye, ardından diğer imamlara geçerek Bağdat kütüphanesinde kaldığını, ancak daha sonra Moğollar tarafından yakıldığını belirtmektedir. Yine Mağrib alimlerinden birinin onun bir nüshasını alıp Libya'daki Cebel-i Nefûse'ye getirdiği, ancak bu nüshanın da kaybolduğu ifade edilmektedir.⁴

Câbir b. Zeyd'in yanında İbâdiliğin gelişiminde önemli bir yere sahip olan *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme*'nin de İbâdiliğin erken dönemine ait bazı eserleri vardır. Onun yazmış olduğu eserler arasında *Kitâbu'l-Fıkh ve'l-Akâid*, *Risâle fi Ahkâmî'z-Zekât*, *Mesâilu Ebî Ubeyde* ile *Rasâilu Ebî Ubeyde* gibi eserler, günümüzde bilinmektedir. *Kitâbu'l-Fıkh ve'l-Akâid*, daha çok tarihsel bilgileri ihtiva etmekle birlikte, bazı itikâdî fırkaların görüşlerinden de bahsetmektedir. *Risâle fi Ahkâmî'z-Zekât*, Ebû Ubeyde'nin Mağrib'deki İbâdî alimlerine yönelik yazmış olduğu anlaşılabilir ve zekat sisteminin önemini açıklayan bir eser olup soru-cevap tarzında hazırlanan kitapta kırka yakın soruya cevap verilmektedir. *Mesâilu Ebî Ubeyde*, fetvalar mecmuasından oluşan bir eser olmakla beraber, hüküm çıkarma noktasında İbâdî fıkıh yöntemini ortaya koyan önemli bir niteliğe sahiptir.⁵ *Rasâil* ise, eserden söz eden Ferhât el-Ca'bîri içeriğine değinmemekle birlikte, el yazma nüshasının Tunus'un Cirbe adasında Mektebetu'l-Bârûniyye'de bulunduğunu ifade eder.⁶

Bu eserler, şu an sahip olduğumuz ilk İbâdî metinleri içerirler. Bunların ardından İbâdilik konusunda İbn Sellâm el-İbâdî (273/886)'nin *Kitâbun fihî*

3 Bkz., Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, (Arapça Çev. Mihâil Hürî, Thk. Muhammed Sâlih Nâsir, Mustafa Sâlih Bâcû), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Tunus, 2012, s.79, 137-138; Ferhât el-Ca'bîri, *Devru'l-Medreseti'l-İbâdiyye fi'l-Fıkh ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Cüveynî li'n-Neşr, Tunus, 1408/1988, s. 25-26; İbn İdrîsu, *el-Fıkrû'l-Akadî inde'l-İbâdiyye hattâ Nihâyeti'l-Karnî's-Sâlisî'l-Hicrî*, Cem'iyyetu't-Türâs, Ğardâye Cezayir, 1424/2003, s. 173-174; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma Yay., Ank., 2010, s. 155-156; Amr Khalifa en-Nâmî, "A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa", *Journal of Semitic Studies*, XV, (1970), s. 65-67; Orhan Ateş, "İbâzî Edebiyatı (Ebu'l-Kâsım Berrâdî ve "er-Risâle fi Ba'dî Kütübî'l-İbâziyye" Örneği)", *Dicle Üniv. İlah. Fak. Der.*, XIII/1, Diyarbakır, 2011, s. 96; ayrıca Câbir b. Zeyd'in risaleleri, Saïd b. Halef el-Harûsî tarafından tertip edilerek *Cevâbâtü'l-İmâm Câbir b. Zeyd* ismiyle Umân Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Bkz., Ferhât el-Ca'bîri, 26.

4 Zâhir el-Hicrî, *el-İbâdiyye fi Ğarbi'l-İslâmî*, Mektebetu'l-Cilî'l-Vâid, Maskat, Umân, 1433/2012, s. 187-189; ayrıca, Câbir b. Zeyd'in günümüze ulaşan eserlerinin çoğu, Umân Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.

5 Bkz., Ferhât el-Ca'bîri, 26; Vehîbî, *el-Fıkrû'l-Akadî inde'l-İbâdiyye*, Mektebetu'd-Dâmîrî li'n-Neşr ve't-Tevzî', Umân, 1427/2006, s. 121-122; İbn İdrîsu, 174-175; Yıldız, 157-158; Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2007, s. 24, 27-28; Amr Khalifa en-Nâmî, "A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa", s. 65-68.

6 Ferhât el-Ca'bîri, 27; ayrıca bkz., Vehîbî, 122-124.

A) İbâdîlik ile ilgili Araştırmalar

İbâdîlik ile ilgili ilk çalışmaların, İslam'ın erken dönemlerinden itibaren yapıldığı görülmektedir. Ne var ki, İbn Nedîm (385/995)'in işaret ettiği gibi, bu çalışmaların çoğu, bize ulaşamamıştır. İbn Nedîm, bu noktada bize örnek olarak Yemân b. Rabâb (165-176/781-792)'in ismini vermektedir ki, Yemân'ın eserleri günümüze ulaşamamıştır.¹ İşte, bu noktada *Sâlim b. Zekvân* (I/VII. yüzyıl)'ın *es-Sîre* adlı eseri, elimize ulaşan ilk ve en önemli kaynak olarak dikkat çeker. İbâdîliğin önemli isimlerinden biri olan Câbir b. Zeyd (93/712) ile hemen hemen aynı dönemlerde yaşayan Sâlim b. Zekvân'ın bu eseri, hicrî ilk yüzyılda, özellikle 70/689'lu yılların başlarında yazmış olduğu anlaşılmaktadır. Erken dönem İslam ve Mezhepler Tarihi ile ilgili önemli bir kaynak olan Sâlim b. Zekvân'ın eserinin akademik çevrelerde ortaya çıkışı, daha yeni sayılabilecek bir döneme denk düşmektedir. Eseri ilk ortaya çıkarıp bilim dünyasına kazandıran kişi, Libyalı İbâdî araştırmacı Amr Halife en-Nâmî'dir. Hâricîler'le ilgili bilgi veren erken döneme ait ilk kaynaklardan olan eserin kaleme alınış gayesinin, Mürchie'nin fikirlerinin yanlış olduğunun gösterilerek bunların çürütülmesi olduğu anlaşılmaktadır. Eser, içerik olarak Hz. Peygamber dönemiyle birlikte vefatının ardından sırasıyla dört halifeye değinerek bu süreçte ortaya çıkan hadiseleri ele alır, bu arada Ezârika ve Necedât gibi Hâricî fırkalarına değinilerek eserin sonlarında İbâdîlerin görüşleri delilleri ile birlikte verilir. Ayrıca eser, erken dönem İslam Tarihi'nde ortaya çıkan olay ve gelişmeleri farklı bir bakış açısı ile ele alıp ortaya koymaktadır.²

İbâdîliğin asıl fikir babası olarak görülen *Câbir b. Zeyd* (93/712) ile Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762-63)'ye ait olan eserler de İbâdîliği tanımak açısından önemlidir. Libyalı İbâdî araştırmacı Amr Halife en-Nâmî, Câbir b. Zeyd'in *Kitâbu'n-Nikâh* ve *Kitâbu's-Salât* isimli iki eserinin yanında bazı risalelerinin de bulunduğunu bize bildirmektedir. Bu çerçevede *Kitâbu'n-Nikâh*, önemli bir kaynak olup evlilik ile ilgili çeşitli bilgiler vererek İbâdîlerin konuya yönelik bakışını ortaya koymaktadır. *Kitâbu's-Salât* ise, Câbir b. Zeyd'in namazla ilgili yazmış olduğu önemli bir eser olup namazın dışında oruç gibi diğer ibadetleri de içerir. Câbir b. Zeyd'in risaleleri, yaşadığı dönemin önde gelen bazı kişilerine yönelik yazmış olduğu metinlerdir. Bunlardan biri, yukarıda ifade ettiğimiz, yaşadığı dönemin önde gelen alimlerinden biri olan Sâlim b. Zekvân'a yazdığı risaledir. Ayrıca Câbir'in Nu'man b. Seleme ile Abdülmelik b. el-Mühelleb isimli şahıslara da risaleler yazdığı anlaşılmakta olup Câbir'in elimizde toplam, on sekiz risalesi bulunmaktadır. Bu risaleler, Câbir b. Zeyd'in yaşadığı dönemin siyasal ve sosyo-kültürel durumu ile bizzat kendi faaliyetleri hakkında bize değerli

1 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, Trz., s. 258.

2 Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, (Thk. ve İngilizce'ye çev. Patricia Crone-Fritz Zimmermann), Oxford University Press, New York, 2001; ayrıca bkz., Harun Yıldız, "Hâricîler'in Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, II/2, (Güz 2009), s. 7-40.

bilgiler vermekte olup onun yaşamı ile ilgili bazı önemli noktaları aydınlatmaktadırlar.³ Bu eserlerin dışında Umânlı Dr. Zâhir el-Hicrî, Câbir b. Zeyd'in geniş bir *Dîvân* yazmış olduğunu, burada onun sahabe ile tâbiîn'den rivayet ettiği hadislerle birlikte kendi görüşlerini de yazdığını, sonra eserin öğrencisi olan Ebû Ubeyde'ye, ardından diğer imamlara geçerek Bağdat kütüphanesinde kaldığını, ancak daha sonra Moğollar tarafından yakıldığını belirtmektedir. Yine Mağrib alimlerinden birinin onun bir nüshasını alıp Libya'daki Cebel-i Nefûse'ye getirdiği, ancak bu nüshanın da kaybolduğu ifade edilmektedir.⁴

Câbir b. Zeyd'in yanında İbâdîliğin gelişiminde önemli bir yere sahip olan *Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme*'nin de İbâdîliğin erken dönemine ait bazı eserleri vardır. Onun yazmış olduğu eserler arasında *Kitâbu'l-Fıkh ve'l-Akâid*, *Risâle fi Ahkâmi'z-Zekât*, *Mesâilu Ebî Ubeyde* ile *Rasâilu Ebî Ubeyde* gibi eserler, günümüzde bilinmektedir. *Kitâbu'l-Fıkh ve'l-Akâid*, daha çok tarihsel bilgileri ihtiva etmekle birlikte, bazı itikâdî firkaların görüşlerinden de bahsetmektedir. *Risâle fi Ahkâmi'z-Zekât*, Ebû Ubeyde'nin Mağrib'deki İbâdî alimlerine yönelik yazmış olduğu anlaşılabilir ve zekat sisteminin önemini açıklayan bir eser olup soru-cevap tarzında hazırlanan kitapta kırka yakın soruya cevap verilmektedir. *Mesâilu Ebî Ubeyde*, fetvalar mecmuasından oluşan bir eser olmakla beraber, hüküm çıkarma noktasında İbâdî fıkıh yöntemini ortaya koyan önemli bir niteliğe sahiptir.⁵ *Rasâil* ise, eserden söz eden Ferhât el-Ca'bîrî içeriğine değinmemekle birlikte, el yazma nüshasının Tunus'un Cirbe adasında Mektebetu'l-Bârûniyye'de bulunduğunu ifade eder.⁶

Bu eserler, şu an sahip olduğumuz ilk İbâdî metinleri içerirler. Bunların ardından İbâdîlik konusunda İbn Sellâm el-İbâdî (273/886)'nin *Kitâbun fîhi*

3 Bkz., Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, (Arapça Çev. Mihâil Hürî, Thk. Muhammed Sâlih Nâsir, Mustafa Sâlih Bâcû), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Tunus, 2012, s.79, 137-138; Ferhât el-Ca'bîrî, *Devru'l-Medraseti'l-İbâdiyye fi'l-Fıkh ve'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Cüveynî li'n-Neşr, Tunus, 1408/1988, s. 25-26; İbn İdrîsu, *el-Fikru'l-Akadî inde'l-İbâdiyye hattâ Nihâyeti'l-Karnî's-Sâlisî'l-Hicrî*, Cem'yyetu't-Türâs, Ğardâye Cezayir, 1424/2003, s. 173-174; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma Yay., Ank., 2010, s. 155-156; Amr Khalifa en-Nâmî, "A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa", *Journal of Semitic Studies*, XV, (1970), s. 65-67; Orhan Ateş, "İbâzî Edebiyatı (Ebu'l-Kâsım Berrâdî ve "er-Risâle fi Ba'dü Kütübî'l-İbâziyye" Örneği)", *Dicle Üniv. İlah. Fak. Der.*, XIII/1, Diyarbakır, 2011, s. 96; ayrıca Câbir b. Zeyd'in risaleleri, Saïd b. Halef el-Harûsî tarafından tertip edilerek *Cevâbâtü'l-İmâm Câbir b. Zeyd* ismiyle Umân Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Bkz., Ferhât el-Ca'bîrî, 26.

4 Zâhir el-Hicrî, *el-İbâdiyye fi Ğarbi'l-İslâmî*, Mektebetu'l-Cilî'l-Vâid, Maskat, Umân, 1433/2012, s. 187-189; ayrıca, Câbir b. Zeyd'in günümüze ulaşan eserlerinin çoğu, Umân Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.

5 Bkz., Ferhât el-Ca'bîrî, 26; Vehîbî, *el-Fikru'l-Akadî inde'l-İbâdiyye*, Mektebetu'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî', Umân, 1427/2006, s. 121-122; İbn İdrîsu, 174-175; Yıldız, 157-158; Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2007, s. 24, 27-28; Amr Khalifa en-Nâmî, "A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa", s. 65-68.

6 Ferhât el-Ca'bîrî, 27; ayrıca bkz., Vehîbî, 122-124.

Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn'i⁷, Ebû Abdullah el-Kalhâtî (IV/X. yüzyıl)'nin *el-Kesf ve'l-Beyân*'i⁸, İbn Ömer el-Ezdî er-Rabî b. Habîb (175-180/791/796)'nin *el-Câmiu's-Sahîh Müsnedu'l-İmâm er-Rabî b. Habîb*'i⁹, Ebû Zekeriyâ Vârcelânî (471/1078)'nin *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme*'si¹⁰, Müslime b. Müslim el-Avtebî (V/XI. yüzyıl)'nin *Kitâbu Ensâbi'l-Arab*'i¹¹, Ebû Sehl Yahyâ (VI/XII. yüzyıl)'nın *Akîdetu Ebî Sehl Yahyâ*'sı¹², Ebû'l-Abbâs ed-Dercînî (670/1271)'nin *Kitâbu Tabakâti'l-Meşâih bi'l-Mağrib*'i¹³, Ebû'l-Kâsım el-Berrâdî (IX/XV. yüzyıl başları)'nin *Kitâbu'l-Cevâhiri'l-Müntekât fî İtmâmi ma Ehalle bihi Kitâbu't-Tabakâf*'i¹⁴ ile Ebû'l-Abbâs eş-Şemmâhî (928/1522)'nin

- 7 Eser, Hâricilerin doğuşu ve tarihsel gelişiminin yanında, Kuzey Afrika'da yaşayan Hâricilerle, özellikle Rüstemiler Devleti ile ilgili bize önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca, Hâricilerin ve özellikle İbâdîlerin inanç esasları açısından da değerli bilgiler verir. Amr Halife en-Nâmî'ye göre bu eser, İbâdîlerin III/IX. yüzyıla kadar Kuzey Afrika'daki tarihsel gelişimleri ile ilgili sahip olduğumuz en eski kaynak olup bu yüzden pek çok önemli özelliğe sahiptir. Bkz. Amr Khalife en-Nâmî, "A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa", s. 83.
- 8 İbâdîlerin teşekkül sonrası dönemlerini anlatan eser, önemli bir kaynak olup iki bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümü, itikâdî konuları; ikinci bölümü ise, daha çok tarihsel konuları ele alır. Kalhâtî, ikinci bölümde fırkaları da ele alarak burada diğer fırkalarla birlikte İbâdiyye'den bahsetmektedir. Mezhepler ile ilgili konular, eserde Hâricî/İbâdî bir bakış açısı ile ele alınmaktadır. Bkz., Kalhâtî, *el-Kesf ve'l-Beyân*, (Thk. Seyyide İsmail Kâşif), Vizâratu't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Umân, 1400/1980.
- 9 Hicrî II. yüzyıldan günümüze intikal eden önemli hadis mecmualarından biri olan eser, İbâdîlerin en temel hadis kaynağıdır. İbâdîlerin hadise yönelik bakışını yansıtmakta olup onlar arasında rivayet bakımından hadis kaynaklarının en sahihi, âli isnadlı olması sebebiyle de senet bakımından en üstünü olarak kabul görmüştür. Bu yönüyle eser, İbâdîler arasında Kur'an-ı Kerim'den sonraki en sağlam kitap olarak kabul edilir. Bkz., İbn Ömer el-Ezdî *el-Câmiu's-Sahîh Müsnebu'l-İmâm er-Rabî b. Habîb*, (Thk. Ebû Ya'kûb el-Vârcelânî), Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Maskat, 1415/1995.
- 10 Kuzey Afrika'da İbâdîliğin yayılışı ile Rüstemiler Devleti'ni ele alan eserde Kuzey Afrikalı İbâdî alimler hakkında bol miktarda verilen bilgilerin yanında İbâdîler ile ilişkileri bağlamında Fâtımîlerden de bahsedilir. Bkz., Vârcelânî, *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme*, (Thk. Abdurrahman Eyyûb), Tunus, 1405/1985).
- 11 Kahire'de Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye'de el yazması halinde bulunan eser, hem İbâdîliğin tarihsel gelişimi, hem de Umân'ın bölgesel tarihi açısından önemli bir kaynak olarak kabul edilir. Eser, İbâdî fikirlerin bu bölgede yayılması ile özellikle burada ciddi bir rolü olan Hameletu'l-İlm ile ilgili de güzel bilgiler verir. Ayrıca, Yemen ve Hadramut'taki İbâdî hareketin gelişimi ve bu bölgedeki İbâdîlerin Umân İbâdîleri ile ilişkilerine dair çeşitli bilgiler verir. Avtebî, bunların yanında Arap yarımadasının güneydoğu bölgesinde yaşayan kabilelerle ilgili, özellikle kendi kabilesi olan Ezd ile ilgili de önemli bilgiler vererek Ezd kabilesinin İbâdî hareketinin doğuşunda ve Umân'daki gelişiminde oynadığı role işaret eder. Bkz., İvaz Muhammed Halifât, *Neş'etu'l-Haraketi'l-İbâdiyye*, Vizâratu't-Türâs ve's-Sekâfe, Maskat, Umân, 1423/2002, s. 16.
- 12 İbâdî inançlarına yönelik önemli bilgiler veren *Akîdetu Ebî Sehl Yahyâ*, Pierre Cuperly tarafından üzerinde bazı değerlendirmeler yapılarak metin halinde Cahiers de Tunisie dergisinde (XXX, 1982, s. 41-69) yayınlanmıştır.
- 13 İki bölümden ibaret olan eserin ilk bölümünde, İbâdîlerin Kuzey Afrika'ya gelişi, Rüstemîlerin kuruluşu ve Mağrib menşeli İbâdî alimlerin hayat hikâyeleri anlatılmakta olup eser, Vârcelânî'nin *Kitâbu's-Sîre*'sinin özeti gibidir. İkinci bölümde ise, Vârcelânî'nin bahsetmediği İbâdî müellifler ile yine, İbâdîlerin tanınmış kişileri ele alınır. Özellikle ikinci bölüm, alim ve müelliflerin biyografilerine yöneliktir. Eser, İbâdîlerin Kuzey Afrika'daki tarihlerine dair vazgeçilmez bir niteliğe sahiptir. Bkz., Dercînî, *Kitâbu Tabakâti'l-Meşâih bi'l-Mağrib*, (Thk. İbrâhîm Tallâye), Cezayir 1974.
- 14 Edisyon kritiği halen yapılmamış olan eserde Hz. Peygamber'in hayatından başlanarak Rüstemî devlet başkanı Muhammed b. Eflah'ın hilâfetine kadar geçen dönem İbâdiyye'ye özgü bir biçimde ele alınır. Bkz., E. Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİF. Yay., Ank., 1983, s. 11-12.

Kitâbu's-Siyer'i¹⁵ gibi bizzat İbâdî müelliflerin yazmış olduğu eserler, günümüzde bilinmektedir.

İbâdîlik ile ilgili İbâdî müelliflerin dışında diğer mezhep mensuplarının da onlarla ilgili yazmış olduğu bazı dokümanlar bulunmaktadır. Bu dokümanları, biz "Makâlât" ve "Milel ve Nihal" gibi eserlerde görmekteyiz. Bilindiği üzere "Makâlât" ve "Milel ve Nihal" gibi eserler, Mezhepler Tarihi sahasının temel kaynakları olan ve genel olarak III/IX. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan eserlerdir. Bunların içinde ilk akla gelenler ise, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (324/935)'nin *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*'i, Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1038)'nin *el-Fark beyne'l-Fırak*'ı, İbn Hazm (456/1064)'ın *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*'i, Neşvânu'l-Hımyerî (537/1178)'nin *el-Hûru'l-İyn*'i ile Ebû'l-Feth Şehristânî (548/1153)'nin *el-Milel ve'n-nihal*'i gibi eserlerdir.

İbâdîlik ve İbâdîler ile ilgili bu klasik çalışmaların yanında *çağdaş bazı araştırmaların* da yapıldığı görülmektedir. Bu noktada özellikle, yıllardan beri konu ile batılı araştırmacıların ilgilendiği ve kayda değer eserlerin yazıldığı dikkat çekmektedir. Batı dünyasında yapılan ilk çalışma, Ebû Zekerıyyâ Vârcelânî'nin önemli eseri olan *Kitâbu's-Sîre*'nin *Emile Masqueray* tarafından yapılan Fransızca çevirisidir.¹⁶ Batılıların çalışmalarının bu çeviri ile başladığı görülmektedir. Batı dünyasında bu alanda öncü olan bu çalışma, daha sonra başka araştırmacıları da İbâdîler'in tarih ve inançları ile ilgilenme konusunda cesaretlendirmiştir.

İbâdî yazmaları üzerine ilk çalışan isim, *Aussi de Calassanti Motylinski*'dir. Motylinski, İbâdîlik üzerine yaptığı çalışmada Berrâdî'nin el-Cevâhir'de zikrettiği İbâdî müelliflere işaret etmiş ve özellikle Vârcelânî'nin *Sîre*'si, Dercî'nin *Tabakât*'i, Berrâdî'nin *Cevâhir*'i ile Şemmâhî'nin *Siyer*'i gibi önemli eserlerin muhtevalarıyla ilgili faydalı bilgiler vermiştir.¹⁷ Bu çalışmanın Motylinski'den sonra İbâdîlik'le ilgilenen araştırmacıları yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Motylinski, Kuzey Afrika'da İbâdî Rüstemîler Devleti dönemi tarihçilerinden İbnu's-Sağır el-Mâlikî'nin *Târîhu'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn* isimli

15 Vârcelânî'nin *Kitâbu's-Sîre*'si ile Dercî'nin *Tabakât*'i ve Berrâdî'nin *el-Cevâhir*'inden derlenmiş olan, aynı zamanda bunları da tamamlayıcı bir özelliğe sahip olan eser, ilk Hâriciler olarak kabul edilen Muhakkime'den itibaren Hâricilerin fırkalara ayrılışları ile İbâdîlerin tarihsel gelişimini, ayrıca, belli başlı İbâdî alimlerin yanında Kuzey Afrika Hâricileri ile ilgili önemli hadiseleri de içerir. Bkz., Şemmâhî, *Kitâbu's-Siyer*, (Thk. Muhammed Hasan), Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut, 2009.

16 Masqueray, *Chronique d'Abou Zakaria*, Alger, 1878; ayrıca Masqueray'ın *Formation des Cités Chez Les Populations Sédentaires de L'Algérie (Kabyles du Djurdjura, Chaouia de l'Arouas, Beni Mezâb)* (Rue Bonaparte, Paris, 1886) isimli başka bir çalışması daha vardır.

17 Motylinski'nin çalışması, "Les Manuscrits Arabe de Zouagha" adını taşımakta olup 1905 yılında yapılan Oryantalistler toplantısında bildiri olarak (Actes du XIV. Congres International des Orientalistes, 2, 4 section, ss. 79-92) sunulmuştur. Bkz., İvaz Muhammed Halifât, 26.

eserinin tahkik ve tercümesini yapmıştır.¹⁸ Yine Motylinski, Amr b. Cümü'nin İbâdî akidesi ile ilgili eserini Fransızca'ya çevirmiştir.¹⁹

Motylinski'nin ardından İtalyan oryantalist *Carlo Alfonso Nallino*, Kuzey Afrika İbâdîliğini merkeze alarak Mu'tezile'nin İbâdî inançları üzerindeki etkisine dair bir araştırma yaptı. Araştırma, Mutezile ile İbâdîlik arasındaki ilişkileri fikri açıdan ele almaktadır.²⁰ Yine Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdîlerin tarihi üzerine ilk eser yazanlardan biri, Alman müsteşrik *Rudolf Strothmann*'dir. Strothmann, daha çok Kuzey Afrika'nın kadim topluluklarından biri olan Berberiler'in aynı bölgede yaşayan İbâdîler ve İbâdî hareketle ilişkisi üzerine yoğunlaşmıştır.²¹

Görüldüğü gibi İbâdî tarih ve inançları üzerine yapılan çalışmalar dikkat çekicidir. Bunlardan birisi de, *Sigismund Smogorzewski*'nin Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdîler üzerinde yakın komşuları sayılan Mâlikîler ile aralarındaki ilişkiyi ve değişik farklılıkları inceleyerek yaptığı araştırmadır.²² Öte yandan Smogorzewski, İbâdîlerin özellikle Vehbiler kolu üzerinde de bibliyografik bir çalışma daha yapmıştır.²³

İtalyan oryantalist *Roberto Rubinacci*'nin de İbâdîlik üzerine güzel çalışmaları bulunmaktadır. Örnek olarak, bir çalışmasında Napoli Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde mevcut olan yazmaları ortaya koymuş, elyazmalarının muhtevaları ve İbâdîlik araştırmalarındaki önemi üzerinde durmuştur.²⁴ Rubinacci, Berrâdî'nin en önemli eseri olan el-Cevâhir üzerine de güzel bir inceleme yapmıştır.²⁵ Yine Rubinacci, İbâdî bir müellif olan

- 18 Motylinski'nin "Chronique d'Ibn Saghir sur les imams Rostemides de Tahert" isimli çalışması, diğeri gibi, 1905 yılında yapılan Oryantalistler toplantısında (Actes du XIV. Congres International des Orientalistes, Alger 1905, (ss. 3-132) sunulmuştur. Bkz., İvaz Muhammed Halifât, 31.
- 19 Motylinski, "L'Aqida des Abadhites" adını taşıyan çevirisi, 1905 yılında (Recueil de Memoires et de Textes Publies en L'honneur du XIV Congres des Orientalistes, Alger 1905, (ss. 3-132) yayınlanmıştır. Bkz., Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, s. 36; İvaz Muhammed Halifât, 34;
- 20 Nallino'nun "Rapporti fra la Dogmetica Mu'tazilîta e quella degli Ibaditi dell'Africa Settentrionale" isimli çalışması, 1918 yılında (RSO., VII, (ss. 455-460) yayınlanmıştır. Bkz., Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, s. 36; İvaz Muhammed Halifât, 34; ayrıca geniş bilgi için bkz., Ateş, *Mu'tezile İbaziyye Etkileşimi*, İst., 2014.
- 21 Rudolf Strothmann, "Berber und Ibaditen", *Der Islam*, XVII, (1928), s. 258-279.
- 22 Smogorzewski'nin makalesi, "Un Poeme abadite sur certaines divergences entre les Malikites et les Abadites" ismini taşımakta olup 1928 yılında (Rocznik Orientalistyczny, II, (ss. 260-268) yayınlanmıştır. Bkz., Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, s. 36; İvaz Muhammed Halifât, 35.
- 23 Smogorzewski, "Essai de Bio-bibliographie Ibadite-Wahbite", *Rocznik Orientalistyczny*, V, 1928, s. 45-47.
- 24 Rubinacci'nin "Notizia di alcuni manoscritti ibaditi Presso L'Instituto Universitario Orientale di Napoli" ismindeki makalesi, 1949 yılında (AION., N. S. Vol. 3, (ss. 431-439) yayınlanmıştır. Bkz., İvaz Muhammed Halifât, 27; ayrıca Amr Halife en-Nâmî, Rubinacci'nin yazmış olduğu bu makalenin Fuad Seyyid'in Kahire'de Dâru'l-Kütüb'de bulunan İbâdî yazmalarına dair hazırlanmış olduğu listeyi de içerdiği için önemli olduğunu söylemektedir. Bkz., *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, s. 34.
- 25 Rubinacci, "Il Kitab al-Gawahir de al-Barradi", *AION.*, VI, (1954-1956), s. 95-110.

Ebû Zekerıyyâ el-Cennâvûnî'nin Kitâbu Akîdeti't-Tevhîd'ine dayanarak İbâdîlik ile diğer İslam mezhepleri arasındaki ilişkiyi açıklamış, bu çalışmaya Cennâvûnî'nin eserinin tercümesini de ilave ederek ayrı bir önem kazandırmıştı.²⁶ Rubinacci'nin İbâdî hareketin özellikle Basra'daki gelişimi üzerinde durduğu yazısı da önemlidir.²⁷ Öte yandan İbâdî fikhî konusunda taharet (temizlik) üzerinde İbâdîlerle diğer mezheplerin görüşlerini karşılaştıran bir makale yayınladı.²⁸ Yine, İbâdîlerin Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan'la ilişkileri üzerine başka bir araştırması vardır.²⁹ Bu çalışmaların dışında Rubinacci'nin İslam Ansiklopedisine İbâdîlikle ilgili olarak yazdığı "Azâriqa" ve "Djâbir b. Zayd" isimli maddeleri de önemli çalışmalardır.³⁰

İbâdî yazmaları üzerinde *Josef Schacht*, Cezayir'in güneyindeki Mizâb bölgesini ziyaret ederek burada bulunan özel kütüphanelerdeki, özellikle de Kutbu'l-Eimme diye meşhur olan İbâdî şeyhi Ebû İshak İbrâhîm Ettafeyyîş'in kütüphanesindeki İbâdî tarih ve inançları ile ilgili yazmaları görmüş ve bu yazmaların listesini bir makalesinde yayınlamıştı.³¹ Daha sonra *Wladyslaw Kubiak*, "Polonya'da Arap Yazmaları" ismiyle yapmış olduğu çalışmada Polonya'nın Krakow şehrindeki Doğu Araştırmaları Enstitüsü ile Milli Müze'de bulunan İbâdî yazmalarını içeren bir liste yayınlarak bu listede Varcelânî, Avtebî, Dercînî ve Şemmâhî gibi önemli İbâdî müelliflerin Kuzey Afrika İbâdîlerinin tarih ve inançlarını içeren eserleriyle ilgili bilgi vermiştir.³²

İbâdîlik konusunda İngiliz oryantalist *John C. Wilkinson*'un da kayda değer çalışmaları vardır. Umân tarihini incelemekle işe başlayan Wilkinson, doktora çalışmasında Arap kabilelerinin bu bölgeye yerleşimini ve burada İbâdî imameti ile ilişkilerini ele almıştır.³³ Wilkinson, bu çalışmanın ardından İbâdîlik ve yerel Umân tarihi üzerine pek çok makale yayınlamıştır. İbâdî hareketin Umân'a İbâdî tüccarlar kanalıyla girdiğini ve burada yayıldığını makalelerinde belirten Wilkinson, Arap kabilelerinin Umân'a göçleri ve bu bölgeye yerleşmeleri ile bu kabilelerin bu bölgenin tarihinin inşasındaki rolü üzerinde önemli bilgiler verir.³⁴ Ayrıca, İbâdî imameti ile ilgili inceleme de

26 Rubinacci, "La Professione di fede di al-Gannawuni", *AION.*, XIV, (1964), s. 552-592.

27 Rubinacci, "The Ibâdis", *Religion in the Middle East*, (Ed. A. J. Arberry), Cambridge, 1969, II, s. 302-317.

28 Rubinacci, "La Purita Rituale Secondo gli Ibaditi", *AION.*, VI, (1954-1956), s. 1-41.

29 Rubinacci, "Il califfo Abd al-Malik b. Marwan e gli Ibaditi", *AION.*, III, (1953), s. 99-181.

30 Rubinacci, "Azâriqa", *EI*, I, Leiden, 1986, s. 810-811; Rubinacci, "Djâbir b. Zayd", *EI*, II, Leiden, 1954, s. 359-360.

31 Josef Schacht, "Bibliothèques et Manuscripts Abadites", *Revue Africaine*, 100, 1956, s. 375-398.

32 Kubiak'ın çalışması, "el-Mahtûtât el-Arabiyye fi Bülünnyâ" adını taşımakta olup 1959 yılında (Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, V/I, (ss. 7-22) Kahire'de yayımlanmıştır. Bkz., Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât ani'l-İbâdiyye*, s. 34; İvaz Muhammed Halifât, 27.

33 Wilkinson'un doktora tezi, *Arab Settlement in Oman: The Origins and Development of the Tribal Pattern and its Relationship to the Imamate* ismini taşımakta olup Oxford'da 1969 yılında tamamlanmıştır. Bkz., İvaz Muhammed Halifât, 33.

34 Bkz., Wilkinson, "The Early Development of the Ibâdî Movement in Basra", *Studies on the First Century of Islamic Society*, (Ed. G. H. A. Juynboll), Southern Illinois University Press, Carbondale & Edwardsville, 1982, s. 125-144; Wilkinson, "The Origins of the Omani State",

yapan Wilkinson, İbâdî terminolojisindeki ismiyle Zuhûr dönemindeki İbâdî imametinden bahsetmektedir.³⁵

Yine önemli ve ciddi çalışmaları bulunan oryantalistlerden *Josef Van Ess*, bu konu ile ilgili yaptığı araştırmada Tunus'un Cirbe adası ile Cezayir'in Mizâb vadisindeki bazı İbâdî kütüphanelerinde bulunan yazma eserlerle ilgili bilgi vermektedir. İvaz Muhammed Halifât'ın ifadesiyle, İbâdî araştırmaları bibliyografyası açısından Van Ess'in çalışması, Amr Halife en-Nâmî'nin bu konuda yazmış olduğu makale ile birlikte önemli bir boşluğu doldurmaktadır.³⁶

Burada görüldüğü gibi, batılı araştırmacıların İbâdîlik ve İbâdîler ile ilgili çaba ve çalışmaları, özellikle İbâdîlerin yaşadığı bölgelerde bulunan kütüphane ve müzelerde, hatta buralarda ulaşabildikleri özel kütüphanelerdeki İbâdî yazmalarını keşfetmeleriyle başlamıştır. Onlar, bu yazmalarla ilgili, öncelikle bibliyografik listeler oluşturmuşlar, bu çabayı İbâdîliğin tarihsel gelişimi ve bazı inanç ve öğretileri üzerine yapılan çeşitli araştırmalar takip etmiş ve arkasından farklı coğrafyalarda yaşayan günümüz İbâdî toplulukları üzerine değişik boyutlarıyla yapılan araştırmalar ortaya çıkmıştır. Bu noktada Libyalı araştırmacı Amr Halife en-Nâmî'nin de ifade ettiği gibi, batılıların araştırmalarında özellikle İbâdî fıkıh ile kelamının ciddi biçimde ihmal edildiği ortaya çıkmaktadır.³⁷ Öte yandan, İbâdîliğin tarihsel gelişimi ile ilgili olarak bu çalışmalarda daha çok İbâdî hareketinin sonraki dönemleri üzerinde yoğunlaşıldığı, buna karşılık hareketin hicrî ilk iki asırda Basra'daki doğuş ve gelişim süreci olan "kitmân devri"nin yeterince ele alınmadığı dikkat çekmektedir.

Müslüman araştırmacıların konu ile ilgili çalışmalarına bakıldığında, Libyalı İbâdî bir araştırmacı olan *Amr Halife en-Nâmî*, Cambridge'de yapmış olduğu doktora çalışması ile bu anlamda ilk örnek durumundadır.³⁸ Çalışmamızın başlarında Sâlim b. Zekvân'ı bilim dünyasında tanıttığımız ifade ettiğimiz Amr Halife en-Nâmî, doktora çalışmasında öncelikle konu ile ilgili kendisinden önce yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermekte, arkasından

The Arabian Peninsula, (Ed. D. Hopwood), London, 1972, s. 67-88; Wilkinson, "İbâdî Theological Literature", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, (Ed. M. J. L. Young, J. D. Latham, R. B. Serjeant), Cambridge University Press, Cambridge, 1990, s. 33-39; Wilkinson, "Bio-bibliographical Background to the Crisis Period in the İbâdî Imâmâte of Oman (End of 9th to end of 14th Century)", *Arabian Studies*, XXX, London 1976, s. 137-164.

35 Wilkinson, "The İbadi İmama", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 39, (1976), s. 535-551.

36 Van Ess'in "Unter suchungen zu einigen ibaditischen Handschriften" isimli makalesi, 1976 yılında (ZDMG., Band 126, Heft 1, (ss. 25-63) yayınlanmıştır. Bkz., İvaz Muhammed Halifât, 29.

37 Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, s. 33.

38 Amr Khalifa en-Nâmî, *Studies in İbadism (Al-İbadhiyya)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Cambridge University Press, Cambridge, 1971; söz konusu çalışmanın Arapça çevirisi de, Mihâil Hürî tarafından yapılmıştır. Bkz., Amr Khalifa en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, (Arapça Çev., Mihâil Hürî, Thk. Muhammed Sâlih Nâsir, Mustafa Sâlih Bâcû), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2012.

İbâdiyye'nin doğuşu ile İbâdîlerin Hâricîlik konusundaki görüşlerine değinerek İbâdîler'le Hâricîler arasındaki ilişkiyi sorgulamaktadır. Daha sonra sırasıyla Câbir b. Zeyd, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme gibi Basra İbâdî cemaatinin önemli liderleri ile ilgili değerli bilgiler vererek bu çerçevede İbâdîliğin gelişim sürecine değinmiştir. Ayrıca, İbâdî fıkhi, İbâdî hadis çalışmaları ve İbâdî kelamı ile ilgili daha önce hiçbir yerde geçmeyen pek çok orijinal bilgiler vermiş, arkasından İbâdîlik'teki velâyet ve berâet inancı ile Mesâliku'd-dîn denilen İbâdî davetinin gelişim aşamaları hakkında güzel açıklamalarda bulunmuştur. Amr Halife en-Nâmî, yapmış olduğu bu çalışma ile, İbâdîlik konusunun bilim dünyasında artık farklı boyutları ile tanınmasına da katkı sağlamış oldu.

Amr Halife en-Nâmî, doktora tezinin dışında ayrıca, Josef Van Ess ile birlikte yukarıda ifade ettiğimiz gibi, hacimli bir makale yazarak burada Libya'nın Cebel-i Nefûse ve Cezayir'in Mizâb bölgesi ile Tunus'a bağlı Cirbe adasındaki İbâdî kütüphanelerinde mevcut olan bazı yazmalar hakkında bilgi vermiştir. Bunların içinde Câbir b. Zeyd ile Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme gibi önemli İbâdî alimlerin yazdığı yazmaların yanı sıra günümüze ulaşmayan kayıp bazı yazmaların isimlerine de işaret edilmiştir.³⁹ Amr Halife en-Nâmî'nin dışında İbâdî kaynakları ve bibliyografyası ile ilgili olarak *Farûk Ömer Fevzî*, "Umân Tarihi Üzerine Bir Bibliyografya" isimli çalışmasında Umân tarihi ile ilgili olan Umânlı alimlerin telif etmiş olduğu İbâdî eserlerin bir kısmına işaret etmiştir.⁴⁰

Amr Halife en-Nâmî ile aynı dönemde yapılmış bir doktora çalışması da, yine İbâdî kökenli araştırmacı olan *İbrâhîm Fahhâr*'a aittir. O, Sorbonne'da yapmış olduğu doktora çalışmasında⁴¹ Hicrî III. yüzyılın sonunda Fatimîlerin Kuzey Afrika'yı fethi sonrasında bu bölgede yaşayan İbâdî cemaatler üzerinde çalışmış ve konu ile ilgili güzel bilgiler vermiştir. Ayrıca, pek çok genel ve hüsusi kütüphaneden faydalanarak Libya, Tunus ve Cezayir'deki İbâdî yazmalarının çoğuna eserinde işaret etmektedir.

Bu çerçevede *Mahmûd İsmâil Abdürrâzık*'ın yapmış olduğu çalışmalar da önemlidir. O, *el-Harekâtü's-Sirriyye fî'l-İslâm Ru'yetun Asriyye* isimli eserinde İbâdî hareketin gelişim döneminin ilk aşamalarından biri olan Hameletu'l-İlm teşkilatına değinir ve bu yöndeki gelişmeleri bize anlatır.⁴² Mahmûd İsmâil Abdürrâzık'ın asıl çalışması, aynı zamanda bir doktora çalışması olup *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib hattâ Muntesaft'l-Karni'r-Râbi'l-Hicrî* ismini taşı-

39 Amr Khalifa en-Nâmî, "A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa", *Journal of Semitic Studies*, XV, (1970), s. 63-87.

40 Fârûk Ömer Fevzî'nin "Bibliyûğrâfiyye fi Târihi Umân" isimli makalesi, 1974 yılında (*Mecelletu'l-Mevrûd*, Bağdat, IV) yayınlanmıştır. Bkz., İvaz Muhammed Halifât, 28-29.

41 İbrâhîm Fahhâr'ın doktora tezi, *Les Communautés Ibadites en Afrique du Nord Libye, Tunisie, Algerie, depuis les Fatimides* ismini taşımakta olup Fransa'nın Sorbonne Üniversitesi'nde 1971 yılında tamamlanmıştır. Bkz., İvaz Muhammed Halifât, 30.

42 M. İsmâil Abdürrâzık'ın bu eseri, Kahire'de 1973 yılında yayınlanmıştır. Bkz., İvaz Muhammed Halifât, 39.

maktadır. 1976 yılında tamamlanan çalışmada hicrî ilk yüzyılın sonlarında Kuzey Afrika'da Sufî ve İbâdî gibi Hâricî fikir ve grupların ortaya çıkış ve yayılışından hicrî dördüncü yüzyılın ortalarına kadar Fâtımîler tarafından siyasal güçlerinin ortadan kalktığı döneme kadar Midrârîler ve Rüstemîler gibi Hâricî hareketlerine dair ayrıntılı bilgi verilmektedir. Eserin en önemli özelliği, Hâricîler, özellikle İbâdîlerin Kuzey Afrika'daki tarihsel gelişimlerini siyasal, sosyal ve kültürel boyutları ile derinlikli bir şekilde ortaya koymasıdır. Öte yandan, müellifin bu noktada bazı İbâdî yazma ve matbû kaynakları kullandığı gibi, Sünnî ve Şîî kaynakları da kullanmış olması, eserin özgünlüğü ile değerini artıran önemli bir husustur.⁴³

Amr Halife en-Nâmî, Farûk Ömer Fevzî, İbrâhîm Fahhâr ve Mahmûd İsmâîl Abdürrâzık gibi araştırmacıların yanında yakın dönemde yaşamış olan Ebû İshak Eттаfeyyîş, Beyyûd İbrâhîm b. Ömer, Süleyman el-Bârûnî, Ali Yahyâ Muammer, Muhammed Ali Debbûz, Nûru'd-dîn Sâlimî, Beyâsî ve Sâlim b. Hamd el-Hârisî gibi⁴⁴ İbâdî müelliflerin konu ile ilgili güzel çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmalar, İbâdîliğin hem tarihsel gelişimi, hem de inanç ve öğretileri noktasında pek çok konunun aydınlatılması açısından bize önemli bilgiler verip katkılar sunmaktadırlar. Bu müelliflerin, İbâdîliğin diğer Müslümanlar tarafından daha iyi ve doğru bir şekilde anlaşılmasına yönelik ciddi çabalar sarf ettikleri, yazmış oldukları eserler ve faaliyetlerinden anlaşılabilir.

İbâdî kökenli bu araştırmacıların içinde Libya'nın Cebel-i Nefûse bölgesinden olan *Ali Yahyâ Muammer*'in çalışmaları önemlidir. Cezayirli Şeyh Beyyûd İbrâhîm b. Ömer'in öğrencisi olan Ali Yahyâ Muammer'in çalışmaları İbâdîliği, özellikle Kuzey Afrika İbâdîliği'nin doğuş ve gelişimi ile inanç yapısı hakkında bize değerli bilgiler vermektedir. Bu noktada onun özellikle birkaç cilt halinde basılan *el-İbâduyye fî Mevkibi't-Târîh* adlı eseri dikkate değer bir özelliğe sahip olup önemli ölçüde Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdîlerin yetiştirmiş olduğu alim ve müelliflerin biyografileri hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Öte yandan eser, İbâdîlerin bu bölgede yaşamış olduğu ülke ve coğrafi bölgelerle ilgili de bize bilgi vermektedir.⁴⁵

Ali Yahyâ Muammer'in bir diğer eseri olan *el-İbâduyye beyne'l-Fıraki'l-İslâmiyye* inde Küttâbi'l-Makâlât fî'l-Kadîm ve'l-Hadîs adlı eser, hem klasik hem de çağdaş kaynaklardaki bilgilerden hareketle İbâdîliği ortaya koymaktadır. Eş'arî, Bağdâdî, İbn Hazm, Şehristânî ve İsferyânî gibi klasik müelliflerin eserlerinin yanında Ali Mustafa el-Ğurâbî, Muhammed Ebû Zehra, Abdülkâdir Şeybe, İzzüddîn et-Tenûhî ile İbrâhîm Abdülbâkî gibi çağdaş müelliflerin eserlerinde İbâdîlerle ilgili verilen bilgileri değerlendirir. Son kısımda ise Nal-

43 M. İsmâîl Abdürrâzık, *el-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib hattâ Müntesafî'l-Karnî'r-Râbi'l-Hicrî, Dâru's-Sekâfe, Fas, 1406/1985.*

44 Bkz., İvaz Muhammed Halifât, 40-43; Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâduyye*, s. 39-40.

45 Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâduyye fî Mevkibi't-Târîh*, Mektebetu'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî', Umân, 1409/1993.

lino başta olmak üzere bazı oryantalistlerin görüşleri ortaya konulup eleştirilir.⁴⁶

Son dönemin Umân tarihçilerinden olan *Nûru'd-dîn Sâlimî*'nin yazmış olduğu *Tuhfetu'l-A'yân bi Sirati Ehli Umân* isimli eser de önemlidir. Pek çok kaynağa dayandığı görülen Sâlimî, eserinde Umân bölgesinde İbâdîliğin doğuş ve gelişim seyrine dair önemli bilgiler verir.⁴⁷

Bu çerçevede Şeyh Beyyûd İbrâhîm b. Ömer'in diğer bir öğrencisi olan Muhammed Ali Debbûz'un *Târîhu'l-Mağribi'l-Kebîr* isimli eseri de önemli görülebilir. Kuzey Afrika coğrafyası, özellikle Mağrib ülkelerindeki müslümanların tarihinin ele alındığı eserin üçüncü bölümünde İbâdîlikle ilgili güzel bilgiler verilmektedir. Debbûz, tamamıyla kendine özgü bir üslup içinde İbâdîliğin doğuşundan itibaren Basra ve diğer bölgelerde yetişen alimlerle ilgili bilgi verdiği gibi, Kuzey Afrika'daki İbâdîlerden, özellikle Rüstemîler'in tarihi ile ilgili de bilgi vermektedir.⁴⁸

Bu noktada son olarak ifade edebileceğimiz çalışma, *Nâyif Ma'rûf*'un hazırlamış olduğu *el-Havâric fî'l-Asri'l-Ümevî Neş'etuhum, Târîhuhum, Akâiduhum, Edebuhum* isimli çalışmadır.⁴⁹ Aynı zamanda bir doktora çalışması olan eserde Hâricîliğin doğuşu ve bunu hazırlayan kabîle asabiyeti, kurrâ tabakası ve Arap toplumundaki aşırı eğilimler gibi bazı etkenler ve Emevîler döneminde Hâricîliğin gelişimi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, Hâricî inançları ve Hâricîlerin alt grupları ile Hâricîlerin şiir ve hitabet gibi farklı edebî yönleri, bilimsel bir bakış tarzı ile ele alınmaktadır.

B) Tadeusz Lewicki'nin Yaşamı

Tadeusz Lewicki, 29 Ocak 1906 tarihinde şimdi Polonya'ya bağlı olan, o dönem ise, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Galiciya'nın Lemberg (Lviv/Lwow) şehrinde doğmuştur. Yüksek öğrenimini Lwowski Üniversitesi'nde yaptığı görülen Lewicki, ardından aynı üniversitede 'Kuzey Afrika tarihi' üzerine çalışarak doktorasını tamamlamıştır (1931). Doktora yaptığı bu dönem, onun yetişmesi ve kendisini geliştirmesinde oldukça önemli bir dönem olup bu dönemde aynı zamanda tez danışmanlığını yapmış olan Profesör Sigismond Smogorzewski, onun üzerinde ciddi anlamda etkili olmuştur. Smogorzewski'nin kültür, birikim ve özellikle metodolojisinin onu bundan sonraki çalışmalarında da yönlendirmiş olduğu anlaşılmaktadır.

46 Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye beyne'l-Fraki'l-İslâmiyye* inde Küttâbi'l-Makâlât fî'l-Kadîm ve'l-Hadîs, Umân, 1410/1994.

47 Nûru'd-Dîn Sâlimî, *Tuhfetu'l-A'yân bi Sirati Ehli Umân*, (Thk., Ebû İshak İbrâhîm Ettafeyyîş), I-II, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire, 1380/1961.

48 Muhammed Ali Debbûz, *Târîhu'l-Mağribi'l-Kebîr*, Müessesetu Tâvâlt es-Sekâfiyye, Cezayir, 2010.

49 Nâyif Ma'rûf, *el-Havâric fî'l-Asri'l-Ümevî Neş'etuhum, Târîhuhum, Akâiduhum, Edebuhum*, Dâru't-Talîa, Beyrut, 1397/1977.

Doktora sonrasında ise, Paris'te Sorbonne Üniversitesi ile Collège de France'de çalışmalar yapmış (1931-1934), ardından Cezayir, Tunus ve Libya gibi Kuzey Afrika ülkelerine giderek çalışmalarına devam etmişti. 2. Dünya savaşının hemen öncesinde ülkesi Polonya'ya dönen Lewicki, 1949 yılında Krakow Jagiellonski Üniversitesi'nde Filoloji (Doğu Dilleri) bölümünde öğretim üyeliğine başlamış ve çalışmalarına burada devam etmiştir. Bu süreç içerisinde bölüm başkanlığı görevini de üstlenerek idari olarak da görev üstlenmiş ve bu görevi uzun süre sürdürmüştü. 1954 yılında doçent, 1960 yılında ise Profesör olan Lewicki, daha sonra Şarkiyat Enstitüsü müdürlüğüne atanmış (1969) ve bu görevi, emekli oluncaya kadar sürdürmüştü (1976). Öte yandan Lewicki, mesleki görevlerinin yanı sıra, üyesi olduğu Polonya Bilimler Akademisi'nin müsteşrikler kuruluna başkanlık yapmış, Polonya Etnoloji Derneği'nin üyesi olmuş, yine Doğu Eserler Müzesi müdürlüğü ile Przeglad Orientalystyczny (Doğu Araştırmaları Dergisi)'nin editörlüğünü yapmış, bu yoğun ve tempolu yaşamın sonunda 22 Kasım 1992 tarihinde Krakow'da ölmüştür.⁵⁰

Üniversitede çalıştığı süre içerisinde geniş bir alanı içeren pek çok konuda bilimsel araştırma ve incelemelerde bulunduğu anlaşılan Tadeusz Lewicki'nin ilk planda, Kuzey Afrika'da bulunduğu sırada karşılaştığı İbâdiler ile ilgili hem literatür, hem de alan araştırmaları yaptığı görülmektedir. Kuzey Afrika'daki önemli dini ve mezhebî gruplardan İbâdiler ile ilgili çalışmasını, ona üniversiteden hocası olan Sigismond Smogorzewski'nin önerdiği ve onu bu alana özellikle teşvik ettiği anlaşılmaktadır. O da bu yüzden Kuzey Afrika'ya ilk seyahatinde Cezayir, Tunus ve Libya gibi ülkelerde oldukça bol malzeme toplamış ve çok sayıda yazma esere ulaşmıştı (1934).⁵¹ Bu süreçte İbâdilerin özellikle daha önce bilinmeyen ve yayınlanmayan bazı kaynakları üzerine sistematik araştırmalar yapmış, bu çerçevede Kuzey Afrika'daki İbâdi grupların yanında Güney Arabistan'ın Umân bölgesinde yaşayan İbâdi gruplarının coğrafi dağılımları, İslam'ı yorumlayış tarzları, sosyal yapıları ve bu grupların kendi içlerindeki ilişkileri de incelemiştir.

İbâdi grupların özellikle tarih, kültür ve edebiyatlarına önem veren Lewicki'nin özellikle Kuzey Afrika'daki İbâdilerin en önemli kolu olan Vehbiler'le ilgili güzel çalışmalar yaptığı görülmektedir.⁵² Bu yüzden o, özellikle İbâdilik konusunda çalışan batılı araştırmacıların içinde en çok tanınanı denese yeridir. Öte yandan, Kuzey Afrika'nın önemli topluluklarından biri olan Berberî kabileler ve bu kabilelerin sosyal yapı, âdet ve gelenekleri, Umân tarihi, Müslüman coğrafyacıların Polonya ve Slav ülkeleri ile ilgili çalışmaları,

50 Wolfgang Behn, *Concise Biographical Companion to Index Islamicus*, II, Leiden 2006, s. 419; Necib el-Akiki, *el-Müsteşrikün, Dâru'l-Meârif*, Kahire, 1980, II, 505; Yahyâ Murâd, *Mu'cemu Esmâi'l-Müsteşrikün, Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye*, Beyrut, 1425/2004, s. 638-639.

51 Tadeusz Lewicki, *el-Muerrihün el-İbâdiyyün fi Efrıkyâ eş-Şimâliyye*, (Arapça Çev. Mâhir Cerrâr, Rimâ Cerrâr), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2000, s. 9.

52 Włodzimierz Zajaczkowski, "Bibliographiedes Travaux de Tadeusz Lewicki", *Folia Orientalia*, XI, 1969, s. 7.

Şerîf el-İdrîsî, Ya'kûbî, Mes'ûdî, İbn Kuteybe, Ebû Hâmid el-Endelusî, Câhîz ve İbn Hurdâzbih gibi önemli Müslüman alim ve coğrafyacılara, Polonya'daki Osmanlı paraları, Ortaçağ İbrani kaynakları ve Slavların kültürel yapıları ve birbirleri ile olan ilişkileri gibi konular, çok yönlü bir araştırmacı olduğu anlaşılan Lewicki'nin ilgilendiği konular arasında idi. Lewicki, bu konularla ilgili bir hayli yayın yapmıştı; öyle ki bu noktada onunla ilgili bir biyografi yazmış olan Włodzimierz Zajaczkowski, onun yazmış olduğu kitap ve makalelerin sayısının 366'ya ulaştığını ifade etmektedir.⁵³ Ayrıca, Arap dili uzmanı olan Lewicki, Arapça, Berberice, Latince, Rusça, Fransızca, Almanca ve İngilizce gibi birbirinden farklı dillerden müteşekkil olan bir mecmua meydana getirmiştir.⁵⁴

Lewicki'nin yukarıda ifade edilen konularla ilgili pek çok çalışması olup çok sayıda eser kaleme aldığı görülmektedir. Kendi anadili olan Lehçe başta olmak üzere daha çok Fransız dili ile yazdığı bu eserleri⁵⁵, kronolojik anlamda şöyle sıralayabiliriz:

1) *Polska i kraje sasiednie w óswietle "Ksiegi Rogera", geografa Arabskiego z XII W. al-Idrisi'Ego: Lewicki'nin Arap coğrafyacısı Şerîf el-İdrîsî (VI/XII.yüzyıl)'nin Polonya ve çevresinde bulunan ülkeler hakkındaki tasvirleri üzerine yapmış olduğu bir çalışma olup 1945'te Krakow'da yayınlanmıştır.*

2) *Études Ibâdites nord-africaines. Partie I. Tasmiya şuyûh Ğabal Nafûsa wa-qurâhum. Liste anonyme des şayhs ibâdites et des localités du Ğabal Nafûsa contenue dans le "Siyar al-maşâ'ih: Lewicki'nin İbâdîlik üzerine yapmış olduğu en önemli çalışmalardan biri olan bu eser, 164 sayfalık bir çalışma olup bu çalışmada Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdîler ile ilgili önemli bilgiler verilmektedir. Eserde erken dönemden, özellikle Basra'da yaşayan İbâdî lideri olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762-63)'den itibaren İbâdî büyüklerinin hayat hikayeleri verilmekte, ayrıca İbâdîlerin Kuzey Afrika'da kurmuş olduğu Rüstemiler Devleti'ne geniş yer ayrılmaktadır. Lewicki'nin eseri hazırlarken kaynak olarak daha çok önemli İbâdî alimlerinden Ebû Zekerîyyâ Vârcelânî (471/1078)'nin Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme'si ile Ebû'r-Rabî Süleyman el-Visyânî (VI/XII. yüzyıl)'nin Kitâbu's-Siyer'ini referans aldığı görülmektedir. Eser, Varşova'da Polonya Oryantalistler Akademisi tarafından 1955'te yayınlanmıştır.*

3) *Zrodla Arabskie do Dziejow Slowianszczyzny: Lewicki'nin Muhammed b. Musa el-Hârizmî, İbn Hurdâzbih, Câhîz, Fergânî, İbn Kuteybe, Belâzurî ve Ya'kûbî gibi Müslüman müellifler ve çalışmaları ile ilgili güzel bilgiler verdiği*

53 Zajaczkowski, 8; ayrıca bkz., Maurice Canard, "Les Travaux de T. Lewicki concernant le Maghrib et en particulier les Ibadites", *Revue Africaine*, 103 (1959), s. 356.

54 Lewicki, 8.

55 Burada, Lewicki'nin çalışmaları ile ilgili bilgi verirken kendi çalışmalarının yanında Necîb el-Akîkî, Wolfgang Behn, Yahyâ Murâd, Maurice Canard ve Włodzimierz Zajaczkowski'nin çalışmalarından da faydalandığımızı ifade etmeliyiz.

üç ciltlik bir eserdir. 1956 yılında Krakow'da Wydawnictwo Polonya Akademisi tarafından yayınlanmıştır.

4) *West African Food in the Middle Ages according to Arabic Sources*: Lewicki, burada Arapça kaynaklara dayanarak Ortaçağ'da Afrika'nın batı bölgelerinde yetişen değişik gıda maddeleri ve bitkilerle ilgili ansiklopedik mahiyette bilgi vermektedir. 1963 yılında Krakow'da yayınlanan eser, Marianne Abrahamowicz tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (Cambridge University Press, 1974).

5) *Księga tysiąca i Jędzey noc*: Eser, Binbir Gece Masalları'nın Lewicki tarafından kendi anadili olan Lehçe yapılan çevirisi olup 1973 yılında Varşova'da yayınlanmıştır.

Akademik anlamda oldukça yoğun bir ömür geçirdiği anlaşılan Tadeusz Lewicki'nin kitap çalışmalarının dışında özellikle Fransızca yazdığı pek çok makalesi ile *The Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci baskısında İbâdiyye ve Berberiler'le ilgili ansiklopedi maddeleri bulunmaktadır. Bunların içinde akademik çevrelerde en fazla tanınan makaleleri şunlardır:

1) "Une Chronique Ibâdite "Kitâb as-Sijar" d'Abû'l-Abbâs Ahmad as-Sammâhi avec Quelques Remarques sur L'Histoire de la Famille des Sammâhis", (*Revue des Études Islamiques*, VIII/I, Paris, 1934, (ss. 59-78): Lewicki, bu çalışmasında önemli İbâdi alimlerinden olan Ebû'l-Abbâs eş-Şemmâhî (928/1522)'nin Kitâbu's-Siyer adlı eseri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

2) "De Quelques textes inédits en vieux berbère provenant d'une chronique ibâdite anonyme", (*Revue des Études Islamiques*, VIII/III, Paris, 1934, (ss. 275-296): Çalışmada İbâdiliğin tarihi ile ilgili daha önce yayınlanmamış olan kadim Berberî dilinde yazılmış olan örnek metinler ele alınmaktadır.

3) "Notice sur la chronique ibâdite d'ad-Darğîni", (*Rocznik Orientalistyczny*, XI, LwDw, 1936, (ss. 146-172): Yazar, burada yine önemli İbâdi alimlerinden biri olan Ebû'l-Abbâs ed-Dercîni (670/1271)'nin Kitâbu Tabakâti'l-Meşâih bi'l-Mağrib adlı eseri ile ilgili bilgi vermektedir.

4) "Mélanges Berbères-Ibâdites", (*Revue des Études Islamiques*, X/III, Paris, 1936, (ss. 267-285): İbâdi olan Berberilerin inanç ve sosyal yapıları ile ilgili daha önce yayınlanmamış bazı bilgiler verilmektedir.

5) "Al-İdrîsî, geograf arabski z XII w. [Résumé de la communication au VII Congrès des orientalistes polonais] (*Collectanea Orientalia*, XIII, LwDw, 1938, (ss. 2-3): Lewicki'nin Polonya Oryantalistler Kongresi'nde bildiri olarak sunmuş olduğu bu çalışmada Müslüman coğrafyacılarından Şerif el-İdrîsî ile ilgili bilgi verilmektedir.

6) "Paonsiwo Wislan-ChorwatDw w opisie al-Mas'ûdi'ego", (*Sprawozdania z posiedzen i czynnosci Polskiej Akademii Umiejetnosci*, 49, Kraków, 1948, (ss. 24-34): Bu çalışmada önemli Müslüman tarih ve coğrafyacılarından biri olan Mes'ûdi ile ilgili bilgiler verilmektedir.

7) "La Répartition Géographique des groupements ibâdites dans l'Afrique du Nord au moyen-âge", (*Rocznik Orientalistyczny*, XXI, LwDw, 1957, (pp. 301-343): Lewicki'nin İbâdîlik üzerine yazmış olduğu en önemli makalelerden biri olan bu çalışmada Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdî topluluklarının menşei, Kuzey Afrika'da İbâdîliğin yayılışı ve coğrafi dağılımları gibi konular incelenmekte olup çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdîlerin menşei ele alınır, ardından Libya'nın doğu kısmı olan Trablus bölgesindeki İbâdî gruplar ile ilgili bilgiler verilir. Yazara göre Hâriciliğin, bu bölgede Berberî kabileler arasında yayılması, II/VIII. yüzyılın ortalarından itibaren başlar. Bu noktada Kuzey Afrika'daki Hâriciler içinde Berberîleri İslam'a ilk kazandıranlar, Sufrîler'dir. Bu yüzden Trablus bölgesinde Hevvâra, Zenâte ve Kûtâme gibi Berberî kabileleri Hâriciliği benimsemişler, ardından Trablus gibi önemli merkezleri ele geçirerek Rüstemiler isminde müstakil bir devlet kurmuşlardır. Yazar, burada yine Vehbiler, Nük-kâr, Neffâsiyye, Halefiyye, Umeriyye, Huseyniyye, Fersiyye ve Sekkâkiyye gibi farklı İbâdî gruplarına değinmektedir. Ayrıca yazar, Kuzey Afrika'da İbâdîliğin günümüze kadar ancak Mizâb vadisi, Cirbe adası, Trablus ve Cebel-i Nefûse gibi bölgelerde varlığını sürdürdüğünü belirtmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise yazar, sözünü ettiği bu grupların coğrafi dağılımını ortaya koymaktadır.

8) "Les Subdivisions de l'Ibâdiyya", (*Studia Islamica*, IX, 1958, (pp. 71-82): İbâdîlerin alt gruplarının ele alındığı çalışma, ana özellikleri ile çoğunluğu oluşturan Vehbiyye, Hârisiyye, Tarîfiyye, Nükkâriyye, Nefâsiyye ve Hafsiyye gibi alt grupları ortaya koymaktadır.

9) "Les Ibâdites en Tunisie au Moyen-Âge", (*Accademia Polaccadi Scienze et Lettere*, VI. Conférence tenue à la Bibliothèque de l'Académie Polonaise de Rome le 17 Février 1958): Yazar, bu çalışmasında Orta çağda Tunus'ta yaşayan İbâdîler ile ilgili bilgi vermektedir.

10) "Les Ibâdites dans l'Arabie du sud au moyen âge", (*Folia Orientalia*, I, 1959, (pp. 3-18): Arap yarımadasının güneyinde İbâdîlik konusunun işlendiği çalışmada, öncelikle İbâdîlerin genel tarihleri ile ilgili bilgi verilerek, bu bağlamda onların III/IX. yüzyılda Mağrib, Hadramut ve Umân'da üç ayrı devlet kurdukları belirtilir. İbâdîliğin Arap yarımadasının güneyinde yayılması ise, Basra'daki İbâdî lideri Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin gayret ve destekleriyle olmuştur. Bundan dolayı Emevî yönetiminin yıkılış sürecinde Hâriciler, bölgede bağımsız bir İbâdî devleti kurmayı başarmışlardır. Devletin başında ise, Tâlibu'l-Hakk lakaplı Abdullah b. Yahya el-Kin-

dî bulunuyordu. Abdullah b. Yahya, Mekke ve Medine'de hakimiyetini tesis ettikten sonra San'a'yı ele geçirip burayı başkent yaptı. Hadramut'taki bu devlet, Emevîlerin yıkılışı ile beraber Umân'daki İbâdî imametiyile birleşerek varlığını V/XI. yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdürmüştür. Burada yazar, bu dönemden sonra Hadramut İbâdîleri ile ilgili herhangi bir bilgi sahibi olmadığını belirtir ve ardından makalesini Arap yarımadasının güneyindeki İbâdî grupların coğrafi dağılımını vererek bitirir. Bu bölgede yaşayan en kalabalık grup, Umân'daki İbâdî imamlarla ilişkilerine nazaran Vehbiyye'dir. Yazar, ayrıca burada İbâdîliğin gelişiminde Arap yarımadasının güneyinin büyük bir öneme sahip olduğunu, zira Kuzey Afrika'da İbâdî imametini tesis edenlerin bu bölgeden olup ya Yemenli, ya Hadramutlu, ya da Berberî olduklarını belirtmektedir.

11) "Un Document Ibâdite inédit sur l'emigration des Nafûsa du Ğabal dans le Sâhil Tunisien au VIII/IX siècle", (*Folia Orientalia*, II, 1960, (pp. 175-191): Yazar, bu çalışmada İbâdîlerin Libya'nın Cebel-i Nefûse bölgesinden Tunus sahiline göçleri ile ilgili daha önce neşredilmemiş bir belgeyi incelemektedir.

12) "Les Historiens, Biographes et Traditionnistes Ibâdites-Wahbites de l'Afrique du Nord du VIIIe au XVIe Siècle", (*Folia Orientalia*, III, 1961, (pp. 1-135): Bu önemli çalışmada Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdî/Vehbîlerin yetiştirmiş olduğu alim ve müelliflerden söz edilmektedir. Lewicki'nin bu uzun çalışması, M. Canard'ın onun çalışmalarına yönelik olarak yazmış olduğu "Les Travaux de T. Lewicki concernant le Maghrib et en Particulier les Ibâdites", (*Revue Africaine*, 103 (1959), (pp. 356-371) isimli makale ile bir araya getirilerek Mâhir Cerrâr ile Rîmâ Cerrâr tarafından *el-Muerrihûn el-İbâdiyyûn fî Efrîcayyâ eş-Şimâliyye* isimliyle Arapça'ya çevrilmiştir (Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2000).

13) "Les Commerçants ibâdites nord-africains dans le Soudan au moyenâge", *Trudy XXV Meždunarodnogo Kongressa Vostokovedov*, Moskva 1963, (pp. 35-38): Lewicki, bu çalışmada Kuzey Afrikada yaşayan İbâdîlerin içinde Sudan'a gidip gelen tüccarlardan söz etmektedir.

14) "L'Afrique noire dans le Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik d'Abû 'Ubayd al-Bakrî", (*Africa Bulletin*, II, Warszawa, 1965, (pp. 9-14): Çalışmada Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik adlı eserinde Afrika kıtasının tasvirinden söz edilmektedir.

15) "The Ibadites in Arabia and Africa", (*Journal of World History*, XIII, Neuchatel, 1971, (pp. 51-130): Lewicki, bu çalışmada Kuzey Afrika ile Arap yarımadasındaki İbâdîler hakkında geniş ve güzel bilgiler vermektedir.⁵⁶

56 Lewicki'nin çalışmaları için bkz., Necib el-Akîkî, 505-507; Behn, 419; Yahyâ Murâd, 639-640; Canard, 357-371; Zajaczkowski, 10-47.

C) Lewicki'nin İbâdilik ile ilgili Görüşleri

Tadeusz Lewicki'nin yapmış olduğu araştırmalara bütüncül bir şekilde bakıldığında, onun İbâdiliği değişik boyutlarıyla incelediği, **İbâdiliğin doğuş ve tarihsel gelişimi başta olmak üzere, tarihsel süreçte ortaya çıkmış olan birbirinden farklı ve değişik İbâdî grupları ile beraber bunların coğrafi dağılımı üzerine odaklandığı görülecektir.** Bu noktada Lewicki'nin yalnızca **İbâdiliğin doktrin, yani inanç ve ibadet yönü üzerine yeterince eğildiği söylenemez.** Almış olduğu eğitimin ve sahip olduğu bakış açısının etkisiyle olsa gerek, İbâdiliğe analitik bir bakış açısı ile yaklaşım, konuya bilimsel bir perspektiften bakmakta olup önceliği konu ile ilgili temel kaynaklara verdiği görülmektedir. Bu çerçevede Ebû Zekeriyâ Vârcelânî (471/1078), Ebû'r-Rabî Süleyman el-Visyânî (VI/XII. yüzyıl), Ebû'l-Abbas ed-Dercîni (670/1271), Ebû'l-Kâsım el-Berrâdî (IX/XV. Yüzyıl) ve Ebû'l-Abbas eş-Şemmâhî (928/1522) gibi önemli İbâdî alimlerin eserlerini temel almıştır. Onun özellikle Dercîni ve Şemmâhî ile ilgili yapmış olduğu çalışmalar önemlidir. Böylece hem ilmi ve akademik çevrelerin bu müellifleri tanımasını sağlamış, hem de İbâdilik'le ilgili birinci el kaynaklardan bilgi toplamıştır.

Lewicki'nin **çalışmalarını inceleyenler, onun çalışmalarında belli bir disiplin ile bilimsel bir titizliğin olduğunu farkederler.** Zira İbâdiliğin doğuş ve gelişimi, değişik İbâdî grupları ile ilgili verdiği bilgiler, İbâdî kaynaklarının ortaya koyduğu verilere dayanır. Bunun yanında özellikle uzun bir süre araştırma yapmış olduğu Kuzey Afrika sahasında ortaya koyduğu alan çalışmalarıyla, İbâdiliğin günümüzdeki durumunun bilinip anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bir başka ifadeyle, **İbâdî temel kaynaklarının vermiş olduğu bilgileri,** onun adeta alanda test etme imkanını bulduğu söylenebilir.

İbâdiliğin doğuşu ve tarihsel gelişimi ile ilgili olarak ortaya koyduğu fikirleri, İslam Ansiklopedisi'ne yazmış olduğu "al-İbâdiyya" maddesinde görmemiz mümkündür. Lewicki'nin burada pek çok önemli İbâdî kaynağa dayanarak konuyu oldukça güzel bir şekilde kaleme aldığı görülür. Bu çalışma, İbâdî hareketin hicri ilk iki yüzyıl boyunca Basra'daki gelişimine ciddi biçimde ışık tutar. Lewicki, **özellikle Berrâdî ve Şemmâhî'nin** verdiği bilgileri temel alarak, öncelikle mezhebin ismini Abdullah b. İbâd el-Mürri'den aldığını belirtir. Ona göre İbâdilik, İslam'ın erken dönemlerinde, daha ilk yüzyılda ortaya çıkmış olan bir harekettir. Bu noktada Abdullah b. İbâd'ın aşırı Hâriciler olan Ezârika'dan ayrıldığı dönemin İbâdiliğin başlangıcı olarak görülebileceği kanaatindedir ki, esasen İbâdiliğin doğuşu açısından isabetli bir yaklaşım olarak görünmektedir. Nitekim İbâdilik'le ilgili yapılan diğer **çalışmalar da bu görüşü teyit etmektedir.**⁵⁷ O, bu noktada daha da ileri giderek mezhebin

57 Bkz., Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât ani'l-İbâdiyye*, s. 43-72; Vehîbî, *el-Fükru'l-Akadî unde'l-İbâdiyye hatta Nihâyeti'l-Karnî's-Sânî el-Hicrî*, Mektebetu'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî', Umân, 1427/2006, s. 60-71; Fiğlalî, 82-86; Advin Cehlân, *el-Fükru's-Siyâsî unde'l-İbâdiyye*, Mektebetu'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî', Umân, 1431/2010, s. 33-50; Yıldız, 150-153; Zâhir el-Hicrî, *el-İbâdiyye fi'l-Mağribi'l-İslâmî*, Mektebetu'l-Cilî'l-Vâid, Maskat Umân, 1433/2012, s. 12-20; Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, s. 78-79, 92-93.

ilk tarihini Hâriciler'den kaade grubuna bağlamak gerektiği görüşündedir. **Öyle ki bu süreçte Ezârîka, Emevî iktidarına yönelik hurûc hareketinde Basra'yı terkettiği halde Abdullah b. İbâd, taraftarları ile birlikte orada kalmıştı.** Lewicki, **İbâdîlik tarihinin bu başlangıç dönemine kitmân devri** denilebileceğini söyler. Ayrıca ona göre, bazı kaynaklardaki İbn **İbâd'a yönelik olarak çoğunlukla kullanılan "imâmu't-tahkîk" ve "imâmu'l-müslimîn" gibi adlandırmalar, İbn İbâd'a yönelik dinî bir hükümetin reisi olabileceği yönünde bir işaretin varlığını gösterebilir ki, bu hükümete de zaten "cemâatu'l-müslimîn" adını vermişlerdir.** Burada muhtemelen Lewicki, yayılma payının olabileceğini de göz önünde bulundurmaktadır ki bu yüzden Abdülmelik b. Mervân ile Abdullah b. İbâd arasında dostane ve barışçıl ilişkilerin olduğundan bahsetmektedir.⁵⁸

Abdullah b. İbâd'dan sonra İbâdîlerin başına Câbir b. Zeyd geçmiş ve Emevîlere yönelik aynı mutedil siyaset devam ettirilmiştir. **İbâdiyye mezhebinin esasları da bu dönem belirlenmiş** olup İbâdîlik artık teşekkül sürecine girmiştir. Câbir b. Zeyd, yaşadığı dönemde çok takdir görmüş, bundan dolayı "umdetu'l-İbâdiyye" ve "aslu'l-mezheb" gibi isimlerle anılmıştır. Câbir b. Zeyd'den sonra İbâdîlerin liderliğine tıpkı Câbir gibi alim bir kişi olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme getirilmiş, bu dönemde İbâdîlik artık Basra dışında da yayılma imkanını bulmuştur. Bu gelişmede Ebû Ubeyde'nin kurmuş olduğu Hamalâtu'l-ilm teşkilatının büyük bir rolü vardı. Öyle ki bu yüzden Ebû Ubeyde'nin yanında yetişen öğrenciler, memlekétlerine giderek İbâdî öğreti ve fikirleri yaymaya muvaffak oldular. Lewicki'ye göre Ebû Ubeyde'den sonra Basra'da İbâdî hareketi zayıflarken Kûfe ve Musul gibi Irak'ın diğer bölgeleri ile İran'ın bazı bölgelerinde bir süre daha varlığını sürdürmüştü; öte yandan, **özellikle Kuzey Afrika ile Güney Arabistan coğrafyasında bu hareket, kurmuş olduğu müstakîl imâmetlerle varlığını uzun bir süre daha devam ettirerek günümüze ulaşmıştır.** Bu süreçte Basra'dan göç eden İbâdî alimler ile Basra'da eğitilip kendi memleketlerine İbâdîliği yaymak amacıyla tekrar gönderilen hameletü'l-ilm sayesinde **özellikle Umân, İbâdîliğin adeta fikri merkezi haline gelmiştir.**⁵⁹

İbâdîlerin alt grupları ile ilgili olarak Lewicki, pek çok fırkadan söz etmektedir. Sözüünü ettiği fırkalar içerisinde en önemlisi, *Vehbîler*'dir. Kendileri-

58 Lewicki, "al-İbâdiyya", *EI*, III, Leiden, 1971 (New Edition), s. 648.

59 Bkz., Lewicki, "al-İbâdiyya", s. 649-657; ayrıca burada, Lewicki'nin Ebû Ubeyde'den sonra yine önemli bir isim olan er-Rabî b. Habîb el-Basrî el-Ezdî'ye değinmemesi oldukça ilginçtir. Zira er-Rabî b. Habîb, İbâdîliğin Ebû Ubeyde'den sonraki gelişiminde önemli olan bir isimdir. Gerçi İbâdîler, onun ilk dönemlerinde kısmi bir gerileme içine girmişlerse de, yine onun çabalarıyla toparlanmışlardır. Nitekim er-Rabî b. Habîb, İbâdîliğin yayılması için önemli faaliyetlerde bulunmuş, bu yönde önemli çabalar sarf etmiştir. Örnek olarak Basra'da bulunan İbâdîlerin büyük yönetim meclisini yeniden yapılandırmış ve İbâdîliğin Basra dışında da yayılması amacıyla önemli taraftarlarını Basra'nın dışındaki bölgelere göndermiştir. Böylece İbâdîlik, onun döneminde Basra dışında da yayılma imkanı bulmuştur. Bkz., Vehibî, 125-132; Zâhir el-Hicrî, 64-67; Yıldız, 158; Bünyamin Erul, "Rebî b. Habîb", *DİA*, XXXIV, İst., 2007, s. 494-495.

ne Ehlu'l-Mezheb ve Ehlu'd-Da've gibi isimler de veren Vehbiler, açık ve net bir biçimde Hâricîlerin aşırı grubu olan Ezârîka'dan kendilerini ayırırlar. Bu isim, Rüstemî imamı olan Abdülvehhâb b. Abdurrahman'ın isminden, fakat Lewicki'ye göre ilginç bir biçimde, daha büyük bir ihtimalle ilk Hâricî lideri olan Abdullah b. Vehb er-Râsîbî (38/658)'den gelmektedir.⁶⁰ Vehbiler, İbâdî grupların içinde en mühim, en mutedil ve aynı zamanda en büyük grubu meydana getirirler. Bu yüzden İbâdî grupların içinde en çok alim yetiştiren önemli bir gruptur. Kültürel düzeyleri diğer gruplara göre daha yüksek olduğu için Hâricî olmayan Müslümanları müşrik olarak nitelemeyip onların "nimet küfrü" içinde olduğunu belirtirler. Ezârîka'nın ortaya koymuş olduğu isti'râz yöntemini benimsemeyip reddederler. İbâdî olmayanlarla evlenmeyi de meşru görürler.

Vehbiler, ayrıca ilginç biçimde imametın zaruri olmadığını kabul ederler. Lewicki, bu durumun bize, "zuhûr hali" ile "kitmân hali" arasındaki farkı görme imkanını verdiğini belirtir. Zuhûr hali, "imâmu'l-bey'a" ismiyle anılan bir imamın seçilip açık ve müstakil bir imametın ilan edildiği bir durumdur. Bu noktada imamın seçimi ileri gelen kişilerin oluşturduğu bir meclisin düzenlenmesiyle tamamlanır. Kitmân hali ise, uygun olmayan şartlarda ortaya çıkan bir sır ve gizlilik durumudur; bu yüzden kitmân imamı olarak "sır ehli" atanır. Bu süreçte Kur'an, sünnet ve ilk halifelerin yolu üzere hüküm verilir. Böylece onun mutlak egemenliği ortaya çıkmakta olup bu egemenliğin kısıtlanması, ancak belli şartlarla mümkün olur. Öte yandan Vehbiler, aynı anda değişik ülkelerde geniş bir imamet kurmak üzere, bir imamdın fazlasının seçilebileceğini kabul ederler. Lewicki, Vehbiler'in bazı hususlarda Mu'tezile'ye yakın olduklarını, örnek olarak itikâdî anlamda halkul-Kur'an'a inanmakla sünnetten ayrıldıkları düşüncesindedir. Vehbiler, günümüzde İbâdîlerin çoğunluğunu oluşturmaktadırlar.⁶¹

Vehbiler'in dışında İbâdîlerin başka alt grupları da bulunmakta olup *Hârisiyye* bunlardan biridir. Hârisiler, Basra'da önde gelen İbâdî liderlerinden biri olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (145/762-63)'den ayrılan bir grup olup II/VIII. asırda oluşmuştur. Fırka, ismini başka bir şeyh olan Hâris b. Mezyed'den almıştır. Hârisiler'in kader konusundaki görüşleri, Mu'tezilî fikirlerle etkileşim halinde teşekkül etmiştir.⁶²

Nükkâriyye de önemli İbâdî gruplardan biridir. Nükkâriler, III/IX. yüzyılın sonlarında Tâhert merkezli Rüstemîler'den, Abdülvehhâb b. Abdurrahman'ı kabul etmedikleri için, farklı bir grup oluşturmuşlardır. Ebû Yezîd Muhalled b. Kîdâd'ı reis olarak kabul eden bu fırka, Vehbiler'den daha katı bir tutuma sahip olup isti'râz'ı kabul etmektedirler. Kuzey Afrika'nın dışın-

60 Lewicki'nin bu görüşünün, özellikle fikir-hadise irtibatı açısından düşünüldüğünde, tarihsel gerçeklere ciddi anlamda ters düştüğü görülür.

61 Lewicki, "Les Subdivisions de l'İbâdiyya", *Studia Islamica*, IX, 1958, s. 72-75.

62 Lewicki, "Les Subdivisions de l'İbâdiyya", s. 75-76.

da bu gruba, Umân başta olmak üzere güney Arabistan coğrafyasında da rastlanır.⁶³

Bir diğer grup, Arap yarımadasının güneyinde yaşamakta olup Abdullah b. Tarîf tarafından kurulan *Tarîfiyye*'dir. Abdullah b. Tarîf, Tâlibu'l-Hakk lakabı ile tanınan Hadramutlu müctehid ve âbid bir insan olan Abdullah b. Yahyâ el-Kindî (129/746-47)'nin taraftarlarından biridir.⁶⁴

Lewicki'nin sözünü ettiği İbâdiliğin bir diğer önemli grubu ise, *Neffâsiyye*'dir. Ferac b. Nasr en-Neffâs'ın III/IX. asrın başlarında kurmuş olduğu bir fırka olan Neffâsiyye, tıpkı Nükkâr gibi, Rüstemîler'den ayrılan bir gruptur. Ayrılış gerekçeleri ise Rüstemî imamının Ağlebîler'e karşı savaşmaktan kaçınmasıdır. Neffâsîler, kalabalık gruplar halinde XV. yüzyıla kadar Tunus'ta yaşamışlar, daha sonra taraftarları azalmış olup günümüzde ise, çok az bir taraftar topluluğu, Cebel-i Nefûse'de yaşamaktadır.⁶⁵

Tadeusz Lewicki, *Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdî toplulukları* ile ilgili araştırmalara da çok önem vermiş, bilimsel çabasını önemli ölçüde bu yönde yoğunlaştırmıştır. **Özellikle** Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdîler ile ilgili olarak Lewicki, bu bölgede Hâriciliğin Berberî kabileler arasında yayılmasının II/VIII. yüzyılın ortalarından itibaren başladığını düşünmektedir. Ona göre Kuzey Afrika'daki Berberîleri İslam'a Hâricilik kimliği altında ilk kazandıranlar, Hâricîlerin İbâdîler gibi alt bir grubu olan *Sufrîler*dir. Ardından bu süreçte İbâdîlerin etkinliği artarak Trablus bölgesinde Hevâra, Zenâte ve Kûtâme gibi Berberî kabileler, Hâriciliği/İbâdiliği benimsemişler, ardından Trablus ve Tâhert gibi önemli merkezleri ele geçirerek Rüstemîler isminde müstakil bir devlet kurmuşlardır. Lewicki, bu bölgede İbâdîlerin, Vehbîler, Nükkâr, Neffâsiyye, Halefiyye, Umeriyye, Huseyniyye, Fersiyye ve Sekkâkiyye gibi birbirinden farklı alt grupları olduğunu da bize anlatmaktadır.⁶⁶

Bu grupların içinde *Vehbîler*, İbâdîlerin en büyük ve mutedil olan grubunu meydana getirirler. Vehbîler, kendilerine aynı zamanda Ehlu'l-Mezheb ve Ehlu'd-Da've gibi isimler vermektedirler. İbâdîlerin bir diğer grubu olan *Nükkâr*, yukarıda ifade edildiği gibi, Tâhert'te kurulan Rüstemîlerin ikinci imamı olan Abdülvehhâb b. Abdurrahman'ı kabul etmedikleri için bu isimle anılırlar.⁶⁷ *Neffâsiyye*, asıl ismi Ferac b. Nasr olan Neffâs'ın III/IX. asrın başlarında kurmuş olduğu bir fırkadır. Bu fırkanın ortaya çıkışının sebebi ise, Neffâs'ın, Ağlebîlere yönelik savaşı ihmal etmekle suçlayarak, Rüstemî imamı

63 Lewicki, "Les Subdivisions de l'Ibâdiyya", s. 76-78; Lewicki, "Nükkâr", *İA*, IX, İst., 1988, s. 370-373.

64 Lewicki, "Les Subdivisions de l'Ibâdiyya", s. 79-80.

65 Lewicki, "Les Subdivisions de l'Ibâdiyya", s. 81-82; ayrıca bkz., Lewicki, "La Répartition Géographique des groupements ibâdites dans l'Afrique du Nord au moyen-âge", *Rocznik Orientalistyczny*, XXI, LwDw, 1957, s. 301-343.

66 Lewicki, "La Répartition Géographique des groupements ibâdites dans l'Afrique du Nord au moyen-âge", s. 301-343.

67 Lewicki, "Nükkâr", *İA*, IX, İst., 1988, s. 370-371.

Eflah'a karşı çıkmasıdır. Bu gelişme, İbâdiler içinde yeni bir farklılaşma ve ayrışma hareketine yol açmıştır. Neffâs, daha sonra Libya'nın Cebel-i Nefûse bölgesine gitmiştir. Mezhebin taraftarları, kalabalık gruplar halinde XV. yüzyıla kadar Tunus'ta görülmüş olup günümüzde ise, çok az bir taraftar topluluğu, Cebel-i Nefûse'de bulunmaktadır. Neffâsiler, Cuma namazlarında hutbe okunmasına bid'at olduğu gerekçesiyle karşı çıkarlar.

Halefiyye adlı grup ise, Halef b. es-Semh'in II/VIII. yüzyılın sonlarında Trablus'ta oluşturmuş olduğu bir fırkadır. Önde gelen İbâdî alimlerinden biri olan Ebû'l-Hattâb el-Meâfirî'nin torunu olan Halef b. es-Semh'e Trablus'ta yaşayan Zevâğa kabilesi destek vermiştir. Bu grup, XII. yüzyıla kadar Cebel-i Nefûse'nin doğusunda varlığını sürdürmüştü, onların bir kısmı ise, Cebel-i Nefûse'de yaşamışlardır. Günümüzde Cebel-i Nefûse ile Garyân gibi bölgelerde Halefîler'e rastlanmaktadır.⁶⁸

İbâdilerin Kuzey Afrika'da yaşayan bir diğer grubu *Umeriyye*, II/VIII. yüzyılın ilk yarısında İsa b. Ömer tarafından ortaya çıkarılmış olan bir fırkadır. İtikâdî konularda Vehbîler'den pek çok noktada ayrılmış olan Umeriyye, örnek olarak Ehl-i Kitab'ın müşrik olmadığı inancındadır. Özellikle itikâdî konularda Umeriyye'ye yakın bir fırka olan *Huseyniyye*, Halefiyye gibi Trablus bölgesinde III/IX. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. Ahmed b. Huseyn et-Trablusî'nin öncülük ettiği bir fırkadır. IV/X. yüzyılda Vârcelân'da ortaya çıkmış bir fırka olan *Fersiyye*, Rüstemî liderlerinin soyundan gelen Süleyman b. Ya'kûb b. Eflah tarafından kurulmuştur. Süleyman b. Ya'kûb, koyunların büyük bağırsağını yemeyi yasakladığı için grubu bu ismi almıştır. İbâdilerin bölgede yaşayan bir diğer grubu ise, *Sekkâkiyye*'dir. Cerid bölgesinde ortaya çıkan bu fırka, Cuma namazına, ezan okunmasına ve sünnete karşı olup bunlardan dolayı olsa gerek, Vehbîler tarafından müşrik olarak kabul edilmişlerdir.⁶⁹

Lewicki, Kuzey Afrika'da İbâdilerin günümüze kadar daha çok Libya'nın Trablus ile Cebel-i Nefûse gibi bölgeleri ile Cezayir'in güneyinde Mizâb bölgesi ve Tunus'a bağlı Cirbe adasında varlığını sürdürdüğü görüşündedir.⁷⁰

Arap Yarımadasının güneyinde yaşayan İbâdiler'le ilgili olarak Lewicki, özellikle İbâdilerin Umân'a, II/VIII. yüzyılda girip III/IX. yüzyılda da bağımsız bir imâmet kurulmasıyla müstakil bir şekilde hareket etmeye başladıklarını belirterek görüşlerini ifade etmeye başlar. Bu gelişmede İbâdilerin Basra'da

68 Lewicki, "La Répartition Géographique des groupements ibâdites dans l'Afrique du Nord au moyen-âge", s. 306-310.

69 Lewicki, "La Répartition Géographique des groupements ibâdites dans l'Afrique du Nord au moyen-âge", s. 311-325.

70 Bkz., Lewicki, "La Répartition Géographique des groupements ibâdites dans l'Afrique du Nord au moyen-âge", s. 301-343; Lewicki, "Les Ibâdites en Tunisie au Moyen-Âge", *Accademia Polaccadi Scienze et Lettere*, VI. Conférencetenue à la Bibliothèque de l'Académie Polonaise de Rome le 17 Fevrier 1958; Lewicki, "Mélanges Berbères-Ibâdites", *Revue des Études Islamiques*, X/III, Paris, 1936, s. 267-285; ayrıca bkz., Yıldız, 165-167.

yaşayan manevi reisleri olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'nin destek ve yönlendirmelerinin büyük bir rolü vardır. Lewicki'ye göre Emevîlerin Irak valisi olan Haccac b. Yusuf'un Hâricîler'e büyük bir darbe vurmasına rağmen, daha sonra Umân ve Hadramut'taki değişik isyan teşebbüsleri ile Hâricî hareketinin gücü devam etmiş; bu süreçte Basra'da Ebû Ubeyde'nin idaresi altındaki büyük İbâdî cemaati de, bu hareketleri desteklemiştir. Bu gelişmeler, Tâlibu'l-Hakk lakabı ile tanınan Hadramutlu müctehid ve âbid bir insan olan Abdullah b. Yahyâ el-Kindî'nin yönetiminde ilk İbâdî imametinin inşasına yol açmıştır. Abdullah b. Yahyâ el-Kindî, özellikle Mekke ve Medîne'de hakimiyetini tesis ettikten sonra San'a'yı ele geçirip orayı başkent yapmış ve ardından Emevî güçleriyle karşılaştığı esnada hayatını kaybetmişti (129/746-47); böylece San'a ve Hadramut gibi önemli stratejik merkezleri Emevîler yeniden geri almış oldular. Ancak, bu hadiseden kısa bir süre sonra Emevî devletinin yıkılışı, İbâdîler açısından kurtarıcı olmuş ve hemen sonrasında Umân'daki İbâdî imametiyle birleşen İbâdîler, Hadramut'ta varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Bu süreçten sonra Abbasiler, II/VIII. asrın sonlarında Hadramut'ta yeni bir İbâdî imam ortaya çıkıncaya kadar Hadramut ve Yemen'i geri almayı istemişlerdir. III/IX. asır ortalarında gerçekleşen kısa bir Abbasi hakimiyetinin dışında Hadramut İbâdîleri, uzun bir süre bağımsız yaşamışlar, bu imamet, V/XI. asrın ilk yarısında da yaşamaya devam etmiş, sonra Umân'daki İbâdî imametine tabi olmuşlar; aynı yüzyılın ikinci yarısında ise, Umân'dan ayrılarak yeniden bağımsız bir şekilde hareket etmişlerdir. Bu dönemden sonra Hadramut İbâdîleri ile ilgili herhangi bir malumat sahibi değiliz. Yemen'de yaşayan İbâdî grupları ise, XII. asrın ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüştür.⁷¹

Lewicki, bu bölgede yaşayan İbâdîlerin çoğunluğunu, Umân'daki İbâdî imamlarla ilişkilerine nazaran *Vehbîler*'in oluşturduğu görüşündedir. Bu yüzden İbâdî hareket için Arap yarımadasının güneyi, büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca, Kuzey Afrika'daki müstakil İbâdî devletini tesis edenler, ya Yemen, ya Hadramut kökenli ya da Berberî idiler. Nitekim, Libya'nın Trablus bölgesindeki ilk İbâdî imamı, Kinde kabilesinin bir boyuna mensuptu.⁷²

Sonuç

Müslüman dünyada ortaya çıkan mezhep ve dinî gruplar üzerinde bazı batılı araştırmacıların önemli ve kayda değer çalışmaları bulunmaktadır. Tadeusz Lewicki de, özellikle İbâdîlik ve İbâdî gruplar üzerinde yapmış olduğu çalışmalarla dikkat çekmiş ve tanınmış önemli bir isimdir. Lewicki, üniversiteden hocası olan Sigismond Smogorzewski'nin yönlendirmesiyle Kuzey Af-

71 Lewicki, "Les Ibâdites dans l'Arabie du sud au moyenâge", *Folia Orientalia*, I, 1959, s. 3-13.

72 Lewicki, "Les Ibâdites dans l'Arabie du sud au moyenâge", s. 13-18; ayrıca bkz., Yıldız, 158-162.

rika'da yaşayan önemli dinî ve mezhebi gruplardan İbâdîler'in hem tarihsel gelişimi, hem de inançları, sosyal yapıları ve coğrafi dağılımları ile ilgili güzel çalışmalar yapmıştır. Onun Kuzey Afrika'ya gelmesi, buradaki İbâdî kaynaklara vâkıf olması, bu bölgelerde yaşayan İbâdî topluluklarını görüp onları tanımasını, sosyo-kültürel yapıları ile toplumsal örgütlenmelerini bilmesini sağlamıştır. Öte yandan Lewicki, İbâdîliğin günümüzde asıl merkezi sayılabilecek Umân'da yaşayan İbâdî grupların coğrafi dağılımları, İslam'ı yorumlayış tarzları, sosyal yapıları ve bu grupların kendi içlerindeki ilişkilerini de incelemiştir.

İbâdî grupların özellikle tarih, kültür ve edebiyatlarına önem veren Lewicki'nin, bu alanda pek çok eser ve makale yazmış olması, onun İbâdîlik denildiğinde özellikle batı dünyasında ilk etapta akla gelen bir isim olmasına yol açmıştır. Çok yönlü bir araştırmacı olduğu anlaşılan Lewicki'nin yapmış olduğu araştırmalara bir bütün halinde bakıldığında, onun İbâdîliği değişik boyutlarıyla incelediği **görülecektir**. Analitik bir açıdan konuya yaklaştığı anlaşılan Lewicki, öncelikle Şemmâhî ve Dercîni gibi daha önce yayınlanmamış bazı İbâdî kaynakları üzerinde çalışmıştır. Ardından **İbâdîliğin doğuşu** ve tarihsel gelişiminin değişik aşamaları, özellikle hareketin Kuzey Afrika'daki tarihi başta olmak üzere, tarihsel süreçte ortaya çıkmış olan birbirinden farklı ve değişik İbâdî grupları ile beraber bunların coğrafi dağılımı üzerine odaklanmış ve bu konularda önemli bir boşluğu doldurmuştur. O, batılı araştırmalarda görülen İbâdî hareketin "*kitmân devri*" denilen Basra'da gizli bir şekilde doğuşu ve oradaki gelişim dönemi noktasında bilgi ve formasyon boşluğunu görmüş olmalı ki, bu konuya da özel bir ilgi ile eğilmiştir. Yine onun Kuzey Afrika'daki İbâdî hareketin tarihi noktasındaki araştırmaları, bu sahada günümüze kadar yayınlanmış en güzel araştırmalar olarak kabul görür. Lewicki'nin yalnızca İbâdîliğin doktrin, yani inanç ve ibadet yönü üzerine yeterince eğildiği söylenemez. Almış olduğu eğitimin ve sahip olduğu bakış açısının etkisiyle olsa gerek, İbâdîliğe analitik bir bakış açısı ile yaklaşıp konuya bilimsel bir perspektiften bakmış, **önceliği konu ile ilgili temel kaynaklara vermiştir**. Araştırmalarında Vârcelânî, Visyânî, Dercîni, Berrâdî ve Şemmâhî gibi önemli İbâdî alimlerin eserlerini temel almıştır. Böylece hem ilmi ve akademik çevrelerin bu müellifleri tanımalarını sağlamış, hem de İbâdîlik'le ilgili birinci el kaynaklara dayanarak önemli bir durum tespiti yapmıştır.

Lewicki, İbâdîliğin bazı temel kaynakları, İbâdîliğin doğuşu ve tarihsel gelişimi, İbâdîlerin alt grupları, Kuzey Afrika'da yaşayan İbâdî toplulukları ve Arap yarımadasının güneyinde yaşayan İbâdî grupları başta olmak üzere İbâdîliğin pek çok yönü ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Onun batı dünyasında açmış olduğu akademik yönü ağır basan bu çığır, kendisinden sonra Roberto Rubinacci, Josef Van Ess, Pierre Cuperly ve John C. Wilkinson gibi araştırmacılarla daha ileri noktalara ulaştırılmıştır.

Kaynakça

- Abdürrâzık, M. İsmâil, *el-Havâric fi Bilâdi'l-Mağrib hattâ Müntesafî'l-Karnî'r-Râbü'l-Hicrî*, Dâru's-Sekâfe, Fas, 1406/1985.
- Advin Cehlân, *el-Fikru's-Siyâsî inde'l-İbâdiyye*, Mektebetu'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî, Umân, 1431/2010.
- Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâdiyye fi Mevkibi't-Târîh*, Mektebetu'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî, Umân, 1409/1993.
- _____, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakî'l-İslâmiyye inde Küttâbi'l-Makâlât fi'l-Kadîm ve'l-Hadîs*, Umân, 1410/1994.
- Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*, (Arapça Çev. Mihâil Hürî, Thk. Muhammed Sâlih Nâsir, Mustafa Sâlih Bâcû), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Tunus, 2012.
- _____, *Studies in Ibadism (Al-Ibadhiya)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Cambridge University Press, Cambridge, 1971.
- _____, "A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa", *Journal of Semitic Studies*, XV, (1970), (ss. 63-87).
- Ateş, Orhan, *Günümüz Umman İbâdiyyesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2007.
- _____, *Mu'tezile İbâziyye Etikleşimi*, İst., 2014.
- _____, "İbâzî Edebiyatı (Ebu'l-Kâsım Berrâdî ve "er-Risâle fi Ba'dı Kütübi'l-İbâziyye" Örneği)", *Dicle Üniv. İlah. Fak. Der.*, XIII/1, Diyarbakır, 2011, (ss. 93-122).
- Behn, Wolfgang, *Concise Biographical Companion to Index Islamicus An International Who's Who in Islamic Studies from its Beginnings Down to the Twentieth Century*, Leiden 2006.
- Canard, Mauriuce, "Les Travaux de T. Lewicki concernant le Maghrib et en particulier les Ibadites", *Revue Africaine*, 103 (1959), (ss. 356-371).
- Cuperly, Pierre, "Akîdetu Ebî Sehl Yahyâ", *Cahiers de Tunisie*, XXX, 1982, (ss. 41-69).
- Debbûz, Muhammed Ali, *Târîhu'l-Mağribî'l-Kebîr*, Müessesetu Tâvâlt es-Sekâfiyye, Cezayir, 2010.
- Dercinî, Ebû'l-Abbâs, *Kitâbu Tabakâti'l-Meşâih bi'l-Mağrib*, (Thk. İbrâhîm Tallâye), Cezayir 1974.
- Erul, Bünyamin, "Rebî b. Habîb", *DîA*, XXXIV, İst., 2007, (ss. 494-495).
- Ferhât el-Ca'birî, *Devru'l-Medraseti'l-İbâdiyye fi'l-Fıkh ve'l-Hadârati'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Cüveynî li'n-Neşr, Tunus, 1408/1988.
- Fığlalı, E. Ruhi, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, AÜİF. Yay., Ank., 1983.
- İbn İdrîsu, Mustafa b. Muhammed, *el-Fikru'l-Akadî inde'l-İbâdiyye hattâ Nihâyeti'l-Karnî's-Sâlisi'l-Hicrî*, Cem'iyyetu't-Türâs, Ğardâye Cezayir, 1424/2003.
- İbn Nedîm, Ebû'l-Ferac, *el-Fihrist*, Beyrut, Trz.
- İbn Ömer el-Ezdi, *el-Câmiu's-Sahîh Mûsnebu'l-İmâm er-Rabî b. Habîb*, (Thk. Ebû Ya'kûb el-Vârcelânî), Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Maskat, 1415/1995.
- İvaz Muhammed Halifât, *Neş'etu'l-Haraketi'l-İbâdiyye*, Vizâratu't-Türâs ve's-Sekâfe, Maskat, Umân, 1423/2002.
- Kalhâtî, Ebû Saîd, *el-Kesf ve'l-Beyân*, (Thk. Seyyide İsmail Kâşif), Vizâratu't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Umân, 1400/1980.
- Lewicki, Tadeusz, *el-Muerrihûn el-İbâdiyyûn fi Efrîkayyâ eş-Şimâliyye*, (Arapça Çev. Mâhir Cerrâr, Rîmâ Cerrâr), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2000.
- _____, "Une Chronique Ibâdite "Kitâb as-Sijar" D'Abû'l-Abbâs Ahmad as-Sammâhi avec Quelques Remarques sur L'Origine et L'Histoire de la Famille des Sammâ-

- his", *Revue des Études Islamiques*, VIII/I, Paris, 1934, (ss. 59-78).
- _____ "Mélanges Berbères-Ibâdites", *Revue des Études Islamiques*, X/III, Paris, 1936, (ss. 267-285).
- _____ "La Répartition Géographique des groupements ibâdites dans l'Afrique du Nord au moyen-âge", *Rocznik Orientalistyczny*, XXI, LwDw, 1957, (ss. 301-343).
- _____ "Les Ibâdites en Tunisie au Moyen-Âge", *Accademia Polaccadi Scienze et Lettere*, VI. Conférencetenue à la Bibliothèque de l'Académie Polonaise de Rome le 17 Fevrier 1958.
- _____ "Les Subdivisions de l'Ibâdiyya", *Studia Islamica*, IX, 1958, (ss. 71-82).
- _____ "Les Ibâdites dans l'Arabie du sud au moyenâge", *Folia Orientalia*, I, 1959, (ss. 3-18).
- _____ "al-Ibâdiyya", *The Encyclopaedia of Islam*, III, Leiden, 1971 (New Edition), (ss. 648-660).
- _____ "Nükkâr", *İA*, IX, İst., 1988, (ss. 370-373).
- Masqueray, Emile, *Formation des Cités Chez Les Populations Sédentaires de L'Algérie (Kabyles du Djurdjura, Chaouia de l'Arouas, Beni Mezâb)*, Rue Bonaparte, Paris, 1886.
- _____ *Chronique d'Abou Zakaria*, Alger, 1878.
- Nâyif Ma'rûf, *el-Hawâric fi'l-Asri'l-Ûmevî Neş'etuhum, Târihuhum, Akâiduhum, Edebuhum*, Dâru't-Talîa, Beyrut, 1397/1977.
- Necib el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn*, I-II, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1980.
- Rubinacci, Roberto, "The Ibâdis", *Religion in the Middle East*, (Ed. A. J. Arberry), Cambridge, 1969, II, (ss. 302-317).
- _____ "Il Kitab al-Gawahir de al-Barradi", *AION.*, VI, (1954-1956), (ss. 95-110).
- _____ "Il califfo Abd al-Malik b. Marwan e gli Ibaditi", *AION.*, III, (1953), (ss. 99-181).
- _____ "La Professione di fede di al-Gannawuni", *AION.*, XIV, (1964), (ss. 552-592).
- _____ "La Purita Rituale Secondo gli Ibaditi", *AION.*, VI, (1954-1956), (ss. 1-41).
- _____ "Djâbir b. Zayd", *The Encyclopaedia of Islam*, II, Leiden, 1954, (ss. 359-360).
- _____ "Azâriqa", *The Encyclopaedia of Islam*, I, Leiden, 1986, (ss. 810-811).
- Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, (Thk. ve İngilizce'ye çev. Patricia Crone-Fritz Zimmermann), Oxford University Press, New York, 2001.
- Sâlimî, Nûru'd-Dîn, *Tuhfetu'l-A'yân bi Sîrati Ehli Umân*, (Thk., Ebû İshak İbrâhîm Et-tafeyiş), I-II, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire, 1380/1961.
- Schacht, Josef, "Bibliothèques et Manuscripts Abadites", *Revue Africaine*, 100, 1956, (ss. 375-398).
- Smogorzewski, Sigismond, "Essai de Bio-bibliographie Ibadite-Wahbite", *Rocznik Orientalistyczny*, V, 1928, (ss. 45-47).
- Strothmann, Rudolf, "Berber und Ibaditen", *Der Islam*, XVII, (1928), (ss. 258-279).
- Şemmâhî, Ebû'l-Abbâs, *Kitâbu's-Siyer*, (Thk. Muhammed Hasan), Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut, 2009.
- Vârcelânî, Ebû Zekerîyyâ, *Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme*, (Thk. Abdurrahman Eyyûb), Tunus, 1405/1985).
- Vehîbî, Müslim b. Sâlim b. Ali, *el-Fikru'l-Akadî inde'l-İbâdiyye hatta Nihâyeti'l-Karnî's-Sânî el-Hicrî*, Mektebetu'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî', Umân, 1427/2006.
- Wilkinson, John C. "The Early Development of the Ibâdî Movement in Basra", *Studies on the First Century of Islamic Society*, (Ed. G. H. A. Juynboll), Southern Illinois University Press, Carbondale & Edwardsville, 1982, (ss. 125-144).

- _____ "İbâdî Theological Literature", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, (Ed. M. J. L. Young, J. D. Latham, R. B. Serjeant), Cambridge University Press, Cambridge, 1990, (ss. 33-39).
- _____ "Bio-bibliographical Background to the Crisis Period in the İbâdî İmâmate of Oman (End of 9th to end of 14th Century)", *Arabian Studies*, XXX, London 1976, (ss. 137-164).
- _____ "The İbadi Imama", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 39, (1976), (ss. 535-551).
- _____ "The Origins of the Omani State", *The Arabian Peninsula*, (Ed. D. Hopwood), London, 1972, (ss. 67-88).
- Yahyâ Murâd, *Mu'cemu Esmâ'i'l-Müsteşrikîn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004.
- Yıldız, Harun, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma Yay., Ank., 2010.
- _____ "Hâriciler'in Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, II/2, (Güz 2009), (ss. 7-40).
- Zâhir el-Hicrî, *el-İbâduyye fî Ğarbi'l-İslâmî*, Mektebetu'l-Cilî'l-Vâid, Maskat, Umân, 1433/2012.
- Zajaczkowski, Włodzimierz, "Bibliographiedes Travaux de Tadeusz Lewicki", *Folia Orientalia*, XI, 1969, (ss. 7-47).